

ملفوظات

از حضرت بهارالدین نقشبند قدس سرہ الغریزہ

Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

Marfat.com

Marfat.com

Marfat.com
Marfat.com

ملفوظات از

- (۱) حضرت خواجہ بہار الدین نقشبند بخاری قدس سرہ (م ۱۰۹۱ھ)
- (۲) خواجہ محمد پارسا رحمۃ اللہ علیہ (م ۸۲۲ھ)
- (۳) مولانا شمس الدین رومی رحمۃ اللہ علیہ (صاحب خواجہ محمد پارسا)
- (۴) مولانا عبد الرحمن جامی رحمۃ اللہ علیہ (م ۸۹۸ھ)
- (۵) مولانا سعد الدین کاشغری رحمۃ اللہ علیہ (م ۸۶۰ھ)
- (۶) مولانا علاء الدین خلیفہ مولانا سعد الدین کاشغری رحمۃ اللہ علیہ
- (۷) مولانا عبید اللہ رحم (غالباً خلیفہ مولانا علاء الدین رحمۃ اللہ علیہ)

== (مع) ==

- (۱) رسالہ مراتب سبتہ از مولانا جامی رحمۃ اللہ علیہ۔
- (۲) رسالہ تحفہ مرسلہ از شیخ ابوسعید مخزومی رحمۃ اللہ علیہ
- (۳) توضیح مصطلحات صوفیہ از خواجہ محمد پارسا (رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ)

مرتبہ
پروفیسر ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان
صدر شعبہ اردو - سندھ یونیورسٹی - حیدر آباد

39324

نذر عقیدت به شکر و نذر حقیقت

عمدۃ السالکین و قدوة العارفين شیخنا و سندنا مولانا الحاج
الحافظ شاہ زوار حسین دامت برکاتہم

ع۔ اگرچہ نیک نیم خاک پاے نیکا نم
احقر۔ عندم مصطفیٰ خاں
چہار شنبہ الربيع الآخر ۱۳۷۹ھ

(ایجوکیشنل پریس کراچی)

بسم اللہ الرحمن الرحیم

در دانش گاہ ہند، حیدرآباد دکن نسخہ ہائے خطی محفوظ است کہ مشتمل بہت برطفوطات
ت خواجہ خواجگان بہارالدین نقشبند قدس سرہ و اصحاب ایشان۔ یکے از آنها کہ
وم بہ رسالہ قدسیہ بہت قریب پنجاہ سال بہت کہ از دہلی اشاعت یافتہ بود۔ ولے
بندہ آن راجع رسائل اکابر نقشبندیہ در شاہ شایع نمودہ ہستم و اکنون این مواد
لی نمایم کہ نسخہ دیگرے را ہم پیش غریزان می کنم۔

این نسخہ دیگر کہ خیلے نادر و بے بہا باشد و ہنوز صورت انتشار نہ یافتہ است
مذہ طغوظات حضرت بہارالدین نقشبند بخاری قدس سرہ است و نیز مشتمل برطفوطات
ن اکابر نقشبندیہ :-

- (۱) خواجہ محمد پارسیا علیہ الرحمہ کہ جامع نسخہ اول الذکر بودند (صفحہ ۷-۱۰)
- (۲) مولانا شمس الدین رومی علیہ الرحمہ کہ صاحب خواجہ محمد پارسیا بودند (صفحہ ۲۱)
- (۳) مولانا عبد الرحمن جامی علیہ الرحمہ (صفحہ ۱۵)
- (۴) مولانا سعد الدین کاشغری علیہ الرحمہ (صفحہ ۷۱)
- (۵) مولانا علا الدین علیہ الرحمہ علیہ مولانا سعد الدین کاشغری (صفحہ ۴۴)
- (۶) مولانا عبید اللہ علیہ الرحمہ (صفحہ ۲۲)

بر سر آغاز این نسخه خطی نام جامع مولانا علاء الدین (خلیفہ مولانا سعد الدین) نوشته
 است و لے از عبارت ذیل (صفحه ۴۴) مفهوم معلوم می شود که بعد از وفات ایشان مرتب
 "خدمت مولانا علاء الدین علیہ الرحمہ کہ از جملہ اصحاب حضرت مولانا سعد الدین قدس
 بودند" و لے این ہم ممکن باشد کہ جامع اول مولانا علاء الدین بودند و بعد از وفات ایشان
 اضافه اے از اصحاب اخلاف ایشان کرده شدہ ہست۔ زیرا کہ مصنفات مولانا جامی (۱۰۰۰)
 تحفۃ الاحرار در صفحہ ۴۰۔ و انشعۃ لمعات در صفحہ ۴۱) را مذکور آمدہ ہست۔

اقوال این ہمہ کا برقت بندہ رحمہم اللہ تعالیٰ در نفحات الانس جامی سدرج است
 و ذکر شمس الدین (محمد) فناری رومی علیہ الرحمہ در ذیل احوال محمد پیار سا علیہ الرحمہ آمدہ ہست
 کہ او در تہمیز و تکفین مؤخر الذکر حاضر بودند و در آن سال (۸۳۲ھ) ہنوز عمر مولانا جامی
 پنج سال تمام نہ شدہ بود۔ و لے احوال مولانا عبید اللہ و مولانا علاء الدین تحقیق بنواسم
 رسالہ مراتب است و رسالہ تحفہ مرسلہ را ہم منسلک این مجموعہ کردہ آمد و آنہ
 نیز خیلے نادر است۔ آقای مفتی محمود الحسن مدظلہ (ابن مولانا رکن الدین کہ صاحب رکن دین
 بودند) را ممنون ہستم کہ این ہر دو رسالہ ہا مرحمت کردند۔ در آخر کتاب رسالہ
 توضیح مصطلحات صوفیہ (از خواجہ محمد پیار سا) ہم شامل کردہ شدہ ہست۔

فقط۔ والسلام !

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

روزے حضرت الیشان سیکے را مخاطب ساخته فرمودند کہ اگر در صحبت
 و اجہ بہار الدین ترا نسبتے حاصل شدہ یا مٹہ بعد ازاں صحبت بزرگ دیگر
 فنی و ازوے نیز بہاں نسبت را باز یابی چہ میکنی خواجہ بہار الدین را
 ی گذارتی یا نمی گذارتی۔ پس فرمودند کہ ہر حالے دیگر کہ آن نسبت را باز
 یابی باید کہ آن را ہم از حضرت خواجہ بہار الدین دانی۔ فرمودند کہ
 یکے از مریدان قطب الدین حیدر بجالقاہ شیخ شہاب الدین مہروردی قدس
 سرہ افتاد بغایت گرسنہ بود و سے بجانب پیر خود کرد و گفت "ستی" ^۱
 "قطب الدین حیدر" شیخ شہاب الدین از حال او آگاہ شدند و خام
 را فرمودند تا طعام پیش وے بردہ ^۲ پوں در ویش از طعام فارغ شد۔ باز
 اللہ کے لئے کچھ دیجئے قطب الدین حیدر۔

روزے بجانب پیر خود کرد و گفت "شیخ قطب الدین حیدر کہ مارا پیر
 فرد نگذاشتی۔ چون خادم نزد شیخ رفت ازوے پرسیدند چون یافتی آن در
 را گفت سہل کسے ہست کہ طعام شمارا می خورد و شکر قطب الدین حیدر می گو
 شیخ فرمودند کہ مریدی ازوے باید آموخت کہ ہر جافائدہ می یابد ازہر کہ
 پیر خود می داند چہ بظاہر و چہ بہ باطن۔

روزے حضرت ایشان بلجئے اصحاب شرمندہ فرمودند کہ شما بارہا
 طریقہ نمی تواند کشید۔ این طریقہ بغایت دقیق است از مراد خود گذشتن و بہ
 دیگرے ایستادن کار بس بزرگ است۔ از شما این طریق کار نمی آید۔ اگر من گو
 کہ حالاروید و فوکبانی کنید فی الحال رقم کفر بر من می کشید این کار نہ کہ
 شما است۔ شما کجا و این طریقہ کجا۔ پس فرمودند کہ درہان خانہ حضرت خوا
 بہار الدین قدس سرہ دو کس از موالی کہ در خدمت ایشان می بودند بچہ
 ایمان می کردند۔ قیل و قال ایشان دُور دراز کشید حضرت خواجہ این گفت
 گوے راشنیدند آخر پیش آں دو غریز آمدند و فرمودند کہ اگر صحبت مرا می
 شمارا از ایمان می باید گذشت۔ ایشان بغایت مضطرب گشتند و دستے در
 در اضطراب می بودند تا آخر معنی آن سخن بر ایشان ظاہر شد۔

می فرمودند کہ حضرت سید قاسم قدس سرہ می فرمودند
 روزے در مجلس مولانا نور الدین ابوبکر تابا دے نشستہ بوم و دم

کہ مرید یکے از مشائخ وقت بود در آن مجلس حاضر بود خدمت مولانا سخن از وے
 رسیدند کہ شیخ خود را بشیر دوست می داری یا امام اعظم ابوحنیفہ کو فی را۔ آن
 مرد گفت کہ شیخ خود را خدمت مولانا از آن سخن در غضب شدند بکرتبہ کہ آن
 مرد را سگ گفتند و برخواستند و بجانہ درآمدند من بہان جانشستہ بودم
 بعد از لحظہ خدمت مولانا بدرآمدند و مرا گفتند بہ آن مرد غضب کردیم و در
 روے او درشت گفتیم بیا تا رویم و عند تو اہی کنیم۔ بہ ہمراہی خدمت مولانا
 روان شدیم و آن مرد در راہ پیش آمد و گفت من بعد از آمدن می خواستم کہ
 بہ خدمت شماعض کنم۔ چندین سال است کہ بزمہب امام اعظم بودم و هیچ
 یک از صفات ناخوش من کم نہ شد و بہ چندین روز کہ در ملازمت این عزیز
 بودم از ہمہ ناخوشیہا بر گوشہ شدم۔ اگر این چنین اس را از امام اعظم دوست تر
 دارم چہ مانع است۔ اگر در کتابہا نوشتہ کہ این دوستی مذوم است و نہی کرد
 اندازان برگردم۔ خدمت مولانا وے را عذر خواہی بسیار کردند و استحسان
 فرمودند۔

می فرمودند چون طالب بہ امر مرشد و مدد او خود را حنائی
 می کند از ہر مانع کہ از محبت مرشد در دل طالب تکلن یافتہ پس از ان قابل
 فیض الہی گردد و محل ورود احوال نامتناہی شود۔ و بہ حقیقت در فیض الہی قصور
 نیست۔ قصور از جہت طالب است۔ چون طالب دفع موانع کرد ہر آئینہ حال

طلوع کند برو بواسطہ روحانیت مرشد کہ آن حال محل حیرت باشد و بہیج
وجہ ادراک آن وجود و آن حقیقت نتواند کرد "رَبِّ زِدْنِي تَحِيْرًا فَيْكُ"
حکمت اختیار در آدمیان بیشتر است۔ چون موانع طبیعت اصل شدہ بہ قوت
اختیار و جہد بسیار دفع از موانع می باید کرد۔ فرشتگان اگرچہ محبول بر طاعت
اند و معصوم از مخالفت قصداً و فعلاً۔ اما در خشیت و خوت اند۔ اعتبار تمام
اختیارات در سعادت و شقاوت از ترقی و تنزل۔

می فرمودند کہ طالب عجز و بے چارگی خود را پیش مرشد
باید کہ دائماً مطالعہ کند و یقین داند کہ وصول بمقصود حقیقی میسر نہ شود الا از
جہت مرشد و بواسطہ دریافتن رضاے او۔ و ہم طرق و ابواب دیگر بہ خود
مسدود بیند و ہمگی ظاہر و باطن خود را فدائے وے کند۔ و علامات مرشد
کامل آن بود کہ طالب ہر چند عالم و عارف بود یا نہ داند و تواند در سلوک
سعی نماید و بعد ذلک در جہنور یا در غیبت توجہ بہ روحانیت مرشد نماید آن
سعیہاے وے بکلی محو شود و بے حاصلی و فرو بستگی خود را پیش از توجہ بہ مرشد
مطالعہ کند و دریابد و علی التحقیق بہ بیند و ہر چند منازل و مراحل قطع کند این
ہمہ در جنب مطالعہ کمال مرشد و قوت پرور روحانیت او کہ بہ طریق مبدل
شدہ است بہ مدد جذبات الہی بغایت اندک نماید کہ سیر او سالہا بہ یک
سالہ اے پروردگار زیادہ کیجئے میری حیرانی آپ میں۔

ساعت مرشد برسد۔

می فرمودند باید کہ طالب در طلبِ رضا مرشد ظاہراً و باطناً در غیبت و حضور علی الدوام سعی نماید و بمحض عنایت الہی محلِ رضاے نظر وے را دریابد و ریافتن و شناختن آن محل نظرِ رضا یا بدنی یک دشوار است اما آسان است چون توفیق حق سبحانہ رفیق شود إِنَّهُ لَیَسِّرُ عَلَى مَنْ لَیْسَ لَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ۔

می فرمودند بر طالب آن است کہ بے اختیار باشد نسبت مرشد در ہمہ امور دینی و کلمی و جزئی۔ و بر مرشد آن کہ تفحص احوال او کند و بہ نسبت صلاح و وقت و زمان او بہر کارے کہ فرماید و امور او را برواقین کند تا با اختیار مرشد در آن شروع نماید۔

می فرمودند من متضمن می شوم کہ ہر کہ درین طریقہ بہ تقلید بیاہد ہر آئینہ بہ تحقیق رسد۔ فرمودند کہ حضرت خواجہ قدس اللہ سرہ مرا بہ تقلید خود امر کردند در ہر چہ تقلید ایشان کردم و اکنون می کنم اثر و نتیجہ آن را بہ تحقیق مشاہدہ می کنم۔

عی فرمودند کہ این طائفہ را جز در مقام تلوین نہ توان شناخت اکنون معلوم می کنم کہ ایشان را در مقام تمکین شناختہ نہ شدہ است۔ ہر کہ در

لہ البتہ یہ آسان ہے اُس پر جس پر آسان فرمائیں اللہ عزوجل

حالت تکمیل الیشان را دریافت و به تقلید عمل کرد بے بهره ماند بلکه در خطبہ عظیم
زندیقی شد مگر آنکہ عنایت فرمایند و خود را بوسے نمایند انتہی کلام قدس سرہ۔
پوشیدہ نماید کہ تلون نزد مشائخ طریقت قدس اللہ تعالیٰ ارواحہم عبارت است
از گردیدن دل سالک در احوال کہ بروے می گذرد۔ و بعضے گفته اند گردیدن
دل است میان کشف و احتجاب بہ سبب غیبت صفات نفس و طور آن۔ ہر آئینہ
سالک را درین مقام توان شناخت از جهت تلون احوال و سے میان صفات
متقابلہ مثل قیض و بسط و سک و صحو و امثال آن۔ و تکمیل بہ اصطلاح الیشان
عبارت است از دوام کشف حقیقت بہ واسطہ اطمینان دل در موطن قرب۔
و ہر آئینہ سالک را درین مقام نہ توان شناخت۔ زیرا کہ صاحب تکمیل بہ مرتبہ
علم نبوت رسیدہ و در اکل و شرب و بیع و شری و لزوم و لقیظہ و سایر صفات
بشری مشابہ و مماثل اہل ظاہر شدہ تقلید اہل تکمیل در امور طبعی و ترک ریاضات
و مجاہدات موجب خطر زندیقی۔ چنانچہ حضرت علاء الدین قدس اللہ سرہ
فرمودہ اند۔ اما ہر گاہ کہ تلون را بران حمل کنیم کہ مصطلح قطب الموحدین غوث
المحققین شیخ محی الدین ابن العربی و اتباع الیشان است قدس اللہ ارواحہم شناختن
صاحب تلون مشکل تر و دقیق تر است از شناختن صاحب تکمیل۔ زیرا کہ حضرت
قدس اللہ سرہ در اصطلاحات خود آورده اند کہ نزد اکثر مشائخ تلون مقامے
ناقص است لیکن نزد ما افضل و اکمل ہمہ مقام است و حال بندہ دروے ہمان

حال است کہ حق سبحانہ در شان خود فرمود: **مُحَلُّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ** نزد
ما تمکین در تلوین است۔ خدمت محذومی استادی مولانا عبد الغفور علیہ الرحمۃ
می فرمودند کہ معنی کلا شیخ قدس سرہ کہ می فرمودند تلوین نزد ما اکل مقامات
است نہ آن است کہ ہر زمان سالک بہ تجلی از تجلیات بے نہایت مشرف شود۔
یا ہر زمان مدرس کے از مدرکات بے حد و نہایت معلوم گردد بلکہ مراد آن است
کہ حقیقت بے رنگ شود و مطابق اصل گردد کہ عبارت از ذات بحت بے کیف
و کم است چنانچہ اینجا کل یوم ہونی شان واقع است۔ اینجا نیز ہر زمان از حقیقت
دے رنگے بر آید و اورا تابع خود گرداند۔ و نسبت حقیقت اور ہمہ رنگا برابر
شود۔ بلکہ ہر لحظہ بمقتضائے رنگے از شوقات الہی عمل کند و در حقیقت خود
بے رنگ باشد چنانچہ گفتہ اند: **منم کہ رنگ من بیک من معین نیست نہ قی**
قراہم نے قی قزل نہ شب سارق۔ و شک نیست کہ شناختن ہمچنین شخص ہمہ
رنگا بر آید و نسبت اور ہمہ رنگا برابر بود و در حقیقت خود بے رنگ باشد
مشکل تر و دشوار خواهد بود از شناختن صاحب تمکین کہ ہمیشہ در یک مرتبہ مقیم
است و برنگ ثابت و مستقیم۔ واللہ اعلم۔

می فرمودند کہ خواجہ محمد پارسا قدس اللہ سرہ می فرمودند کہ حجاب
میان بندہ و حق سبحانہ ہمیں انتقاسِ صوری کونیہ است بہ سبب صفتہائے پراگندہ
سہ ہر دن وہ ایک شان میں ہے۔

وسیر یا دیدن الوان و اشکال گوناگون زیادتی می شود و در دل خزانہ می کند
و به محنت و مشقت تمام نفی باید کرد و دیگر از مطالعہ کتب و گفتن و شنیدن
سخنان و کلمات شتی آن نقوش می افزاید و از مشاہدہ صور جمیلہ و استماع نعمات
و سازہاے طرب انگیز آن نقوش در حرکت و متوج می آید۔ و این جملہ موجبات
بعد و غفلت است از حق سبحانہ۔ طالب را نفی کردن واجب است۔ پس باید کہ از
ہر چہ خیال را می افزاید بواجبی اجتناب نماید بادل صادق توجہ بجناب حق سبحانہ
کند سنت الہی برین جاری شدہ کہ بے محنت و مشقت و ترک لذات و شہوات
حتیٰ این معنی دست نمی دہد ہر راحتی کہ می جویند در آخرت است دوسرہ روزے
درین سرائے فانی رنج کشید دیگر ابدال بدین آسودہ۔ این عالم را هیچ نسبتی
نیست بہ آن عالم۔ گویا در میان بیابان بے نہایت خشکاش دانہ افتادہ است۔
می فرمودند کہ حق سبحانہ و تعالیٰ پیغمبر خود را صلی اللہ علیہ وسلم طریق
مراقبہ تعلیم کردہ است آنجا کہ فرمود۔ وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَ مَا تَتْلُو مِنْهُ
مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ
فِيهِ۔ اصل مسئلہ آن است کہ حق سبحانہ فرمودہ است و حضرت رسالت صلی اللہ
علیہ وسلم تعلیم کردہ خلاصی کار این است کہ بجناب حق سبحانہ مشغول باشی حق سبحانہ
لہ اور آپ کسی حال میں ہوں اور منجملہ ان احوال کے آپ کہیں سے قرآن پڑھتے ہو اور آپ جو کام بھی کرتے
ہیں ہم کو سب کی خبر رہتی ہے جب آپ اس کام کو کرنا شروع کرتے ہیں۔

یہ بندہ از ہمہ چیز ہا نزدیک تر است۔ از نزدیک تر گفتن ہم نزدیک تر است چرا کہ در حال قرب عبارت نمی گنجد و قتی کہ قرب را عبارت در آورند بعدی شود۔ و قرب نہ آنست کہ گوئیم باو نزدیک شوم۔ یا ازو عبارت توانی کرد۔ قرب آنست کہ تو در وی گم شوی خود را و غیر خود را گم گنی و پیچ نہ دانی کہ کجا بودی و از کجا آمدی و مطلقاً ازو عبارت نہ توانی کرد۔ یکے پیش بزرگے خبر آورده کہ فلان شیخ از قرب سخن می گوید آن بزرگ وے را گفت چون بہمان شیخ رسی اینجا ما یم قرب بعد است۔ قرب عبارت آن بودن است۔ بیت :

قرب سے پایاں مستی رفتن است قرب حق از قید مستی رفتن است
حق فرمود دند کہ در ہر نفس گنجی می گذرد و اوقف می باید جو بہیہ
حاضر و ناظر است باید کہ از حق سبحانہ شرم دارد و از غفلت نورزد و حق سبحانہ
تشنیع و سزائش کردہ است کہ مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فِيْ جَوْفِهِ
در درون یک آدمی دو دل نیست کہ یکے بہ دنیا مشغول دارد و یکے را بہ حق
سبحانہ۔ در درون یک دل است اگر بہ دنیا مشغول سازد از حق سبحانہ بی بہرہ
ماند و اگر متوجہ حق سبحانہ گردد از دل او روزنہ بسوسے حق سبحانہ کشادہ گردد
و از ان روزنہ آفتاب فیض الہی تافتن و طلوع کردن گیرد کہ از مشرق تا مغرب
ہر ذرہ کہ هست از انوار او بہرہ می یابد۔ و لوز او بر ہمہ می تابد۔ اگر خانہ بود
سہ اللہ تعالیٰ بے کسی شخص کے سینے میں دو دل نہیں بنائے۔

کہ آن را روزنہ نباشد ہر آئینہ از آمدن لوز بے بہرہ ماند۔ پس اگر دل حاضر است حضور او بمشایبہ آن روزنہ بہت اذان رہگذر لوز فیض بوسے خواهد رسید۔ و اگر غافل است آن لوز از بوسے در خواہد گذشت بہت دست بہر لحظہ در تو نظر می کند چوں تو از و غافل از تو گذری کند می فرمودند کہ طاعت موجب وصول بہ جنت است و ادب در طاعت سبب قرب حق سبحانہ۔ کمالان مشائخ گفتند کہ در ابتدا باید کہ باطن خود را صاف گردانند بہ تصفیہ و تزکیہ مشغول گردد تا مادام مراقبہ دست دہد الا ہر چہ از اعمال صالحہ بجا آرد ادب در جابجائی کند۔ معصوم ہر چہ گیر و علتی علت شود

کم از شاگرد جولاہی نمی باید بود۔ مدستے باید کہ تارشتہ پیوند کردن بیاورد و کار ہا دیگر خود ہنوز کجا است طالب می باید کہ بجد و ہمد تمام سعی کند تا در نفی خواطر الیتادہ شود و اندک چگونہ نفی خواطر می باید کردن۔ و در ابتداء باید کہ بہیچ چیز مشغول نہ گردد مگر بہ نفی خواطر۔ می فرمودند کہ ہر کہ یک جا ہمہ جا و ہر کہ ہمہ جا ہیچ جا۔

می فرمودند کہ عینید۔ قدس سرہ می فرمودند کہ استاد من در مراقبہ گریہ بود و قتی کہ گریہ دیدم بر سر سوراخ موش نشستہ چنان متوجہ او گشتہ کہ موسے براعضائے وے حرکت نمی کرد بہ تعجب دروسے نگرستم ناگاہ از برد

نذا کردند اے دون بہت من در مقصود تو از موش کمتر نیستی تو در طلب من
 کمتر از گریہ میباش از آن روز در مراقبہ افتادم۔ بہت :
 دانی کہ مرا یا رچہ گفت بہت امروز خرمایہ کسے در تنگ دیدہ بدوز
 می فرمود ندایم بیا در حق سبحانہ باشید تا غایتی کہ از خود
 غایت شوید۔ حق سبحانہ از ہمہ لطیف تر بہت ہر کہ رالطافت بیشتر مشغولی
 او بحق سبحانہ بیشتر۔

لطائف چند از الفاظ متبرکہ حضرت مخدوم مولانا جامی قدس سرہ
 می فرمود ند مردم بد نفس چون خواہند کہ غیب کسے بر شمارند
 اول بدہیلے کہ در ذات ایشان موجود بہت بر زبان ایشان جاری می شود
 چہ آن بفہم ایشان نزدیک تر بہت۔

می فرمود ند کہ بہ گدایان و سائلان شفقت و مرحمت می باید
 نمود و لقمہ از بد و نیک دریغ نمی باید داشت۔ نظر در آن باید کرد کہ موجب
 ایشان کیست۔ جنید و شبلی حاجت نیست کہ بوسے احسان کنی شہید عالی
 ہستی۔ و پیرکاری بگدائی بدرخانہ این کس نخواہد آمد و از کجا بہت
 کہ درین جہت و لباس مجہول صاحب دولت نیست و اگر چنین واقع بہت
 کہ ادنیار حق سبحانہ نیز حال خود بصورت بے سرو پایان می گذرد۔ روزے
 ایشان از کسے پرسیدند کہ در چہ کاری گفت حنفی دارم و پائے در

دامان عاقبت پیچیدہ ام و درکنج بفرانت نشستہ۔ فرمودند حضور عقیب
 نہ آن است کہ پاسے در کہ پاسے پیچی و در گوشہ نشینی۔ عاقبت آن است کہ
 از خود باز رستہ باشی۔ آن زمان خواہ درکنج نشینی و خواہ در میان مردم باشی۔
 می فرمودند کہ محبت ذاتی آنی است کہ یکے را دوست دارد و آن
 را بہیچ سبب و جہت معلوم نباشد و این در میان مردم بسیار است کہ کسی
 دے را بجناب حق سبحانہ چنین محبت پیدا شود آن را محبت ذاتی گویند و
 این بہترین الزام محبت است نہ آنکہ ہر گاہ لطفے بیند دوست دارد و ہر گاہ
 غنی بہ بیند بے میل شود۔

می فرمودند کہ کلمات قدسیہ اولیاء قدس اللہ ارواحہم بن
 از مشکوٰۃ حقیقت حضرت رسالت است صلی اللہ علیہ وسلم ہمچنان کہ تعظیم
 قرآن و حدیث واجب است تعظیم کلام اولیاء نیز لازم است با سخنان ایشان
 بہ ادب و حرمت زندگانی باید کرد تا کہ کسی از خود بر خوردای یابد۔

می فرمودند کہ اگر تحصیل علم اولین و آخرین کردہ باشد در نفس
 آخر اپنچ علمے دے را دستگیری نخواہد کرد و ہمہ معلومات از لوح مدرکہ بخواہد شد
 مگر آنکہ حضور و آگاہی حاصل کردہ باشد اپنچ در نفس آخر دستگیری می کند
 ہمین است۔ جوانی غنیمت است چند روزے ریاضتے بر خود باید گرفت و
 کنجے می باید نشست و ملکہ حاصل باید کرد کہ خاطر از فراحت نفی و اثبات

خلاص شود۔ روزے بوالفصلی بار کہ دم اندر ہر دلقوی می نزد مجلس شریف
آمدہ بود۔ طعام آوردند اتفاقاً نمکدان حاضر نہ بود وے خادمان را گفت نمکدان
بیارید تا ابتدا رنیمک بکنیم۔ ایشان برسبیل طبیعت فرمودند کہ نان بیکہ دارد
پس بطعام خوردن مشغول شدند و درین اثنا رکے را دید کہ نان بیکہ دست
بشکست بے تعرض کرد و گفت نان بیک دست شکستن مکروه است۔ ایشان
فرمودند کہ در وقت طعام خوردن در دست و در دہان مردم نگرستن ازان مکروہ
تر است وے ساکن شد۔ بعد از زمانے باز در سخن آمد و گفت در وقت طعام
خوردن سخن گفتن سنت است۔ ایشان گفتند پڑ گفتن مکروه است۔ دیگر تا آئند
مجلس خاموشی بود۔ می فرمودند ہر کہ بخدا حاضر است در بہشت تقدیم است و
ہر کہ از خدا غافل است در روز خ تقدیم است۔

چند کلمات قدسیہ حضرت مولانا سعد الدین قدس
سرہ مرقوم گشت بزبان معجز بیان مولانا علاء الدین کہ از اصحاب ایشان
نی بودند۔ می گفتند۔ می فرمودند روزے از گران جانان زیاد مجلس حضرت
مولانا در آمد عصاے در دست و ردائے بردوش افگندہ و شانہ دانی و کپے
بتبیغ ازان در آویختہ۔ شیخ علاء الدین کہ از اصحاب ایشان می بودند می گفتند
ہر از دیدن او تنفر عظیم شد۔ ہر چند خود را ملاحت کردم مسودنداشت۔ چون
وے برفت فرمودند اے فلان بچیان کہ اہل آخرت متفراندا اہل دنیا بچیان

اہل اللہ نیز متفراندا ازاہل آخرت۔ می گفتند۔ روزے حضرت مولانا سکوت
 بسیار کردند۔ بعد ازاں سر بر آوردند و فرمودند کہ یاران حاضر باشید۔ یارین
 بسین است۔ می گفتند کہ ہم ایشان فرمودند کہ واللہ دوست دست شاگرد
 در طلب خود بردہا می گرد۔ پس این دوست خواندند۔ رباعی :

آنکہ بے نام بدست بہت مراد نہ نشا دست برگزیده مراد عقب خویش کشان
 دوست دست من و پانیز بہر جا کہ رود پایے کو بان ز پیش می روم و دست نشا
 می فرمودند کہ این کار کہ آدمی را افتادہ ہیچ موجودے را نیفتادہ
 از طاعت ربی و عبادت عادت ہیچ کار نہ کشاید میان را در بندگی چیست می باید
 بستن در گفتن و نگرستن و خوردن احتیاط بلوغ باید کردن۔

می فرمودند کہ درین طریق می باید کہ ہیچ چیز ملحوظ طالب نہ بود۔
 نہ دین و نہ در آخرت نہ نفس خود۔ پس اگر چنین باشد علامت آن بہت کہ اورا
 برائے شناختن خود آفریدہ اند و گر نہ برائے بہشت آفریدہ اند یا برائے دوزخ
 می فرمودند کہ ہر کہ درین عالم از خود خلاص نہ شد بعد از خوابی بد
 روح او در تحت فلک قمری ماند۔ مصرع :

ہر کرا در خاک غربت پائے در گل ماند ماند

و این سخن حضرت شیخ محی الدین ابن العربی است کہ فرمودہ اند کہ ہر کہ در تحت
 فلک قمری ماند۔ این سخن را بحضرت مولانا عبدالرحمن جامی گفتم و اظہار ملال

دم کہ این قصہ پیش من بغایت مشکل بہت کہ شیخ فرمودند و حال آنکہ اکثر مومنان
 بخود خلاص نامشده می میرند۔ حضرت مولانا قدس سرہ فرمودند ہر کہ بخدا سے
 یان آورده ادرختہ در فلک انداختہ کہ عاقبت آن رختہ خواہد جست۔

می فرمودند کہ درین طریقہ خواجگان قدس اللہ تعالیٰ ارواحہم
 و شہ در دم اصل اعظم است۔ اگر دے بہ غفلت گذرد آں را گناہ بزرگ دانند
 احد سے کہ بعضے کفر شمرند و شعر شیخ عطار قدس سرہ تائید این قول می کند آنجا
 می فرماید۔ مثنوی :

آن کو غافل از حق یک زمان بہت دران دم کافر بہت اما نہان بہت
 لہ آن غفلے پیوستہ بودے در اسلام بروے بستہ بودے
 می فرمودند کہ خوابہ بزرگ قدس سرہ در معنی الکاسب ^{لہ} حبیب اللہ
 غتہ اند مراد از کسب رضا است۔ معنی این سخن آن بہت کہ بندہ باید کہ کسب کند
 این معنی را کہ راضی باشد بہرچہ حق سبحانہ کند۔ و حصول این معنی بحقیقت و وقتہ
 میسر شود کہ بندہ محقق گردد بفناء حقیقی۔

می فرمودند کہ عوام خدا را بہ خلق شناسند و خواص خلق را بخدا شناسند
 ہاں از ان طرف درے بروے خواص کشادہ شود الیشان را چیزے معلوم
 نمود۔ دانند کہ ہمہ خلق رو دران دارند۔ — روزے این حدیث خوانند
 ملہ کمانے والا اللہ کا دوست ہے۔

کہ اَفْضَلُ اِيْمَانٍ الْمَرْءُ اَنْ يَعْلَمَ اَنَّ اللّٰهَ مَعَهُ حَيْثُ كَانَ ۔۔۔
گفتند ہمیں کافی ہے اگر کسی ادراک دارد۔ قطعہ :

یار بالتست ہر کجبا ہستی جے دیگر چہ خواہی لے ادبائش
باتو در زیر یک کلیم است او پس برو لے حریف خود را باش
میں فرمودند کہ روزے درین فکر اقام کہ ایمان شہودی آیا از
ظاہر است یا از احوال باطن شنیدم از بندہ کہ گفت نسبت بہ بندہ از احوال باطن
است و نسبت بہ حق از امور ظاہر زیرا کہ درین حال بحقیقت باطن خود می رسد
و حق سبحانہ بہ اکم و صفت ظاہر برد تخیلی می کنند۔ بعدہ روزے این رباعی خواہد
ابوالوفا خوارزمی خوانند۔ رباعی :

چون بعض ظہورات حق آمد باطل پس منکر باطل نہ شود جز حجاب
در کل وجود ہر کہ جز حق بیند باشد ز حقیقت الحقائق غنا
..... فرمودند کہ چہل سال است کہ بضمون این رباعی ایمان آورده ام۔
میں فرمودند کہ روزے از حضرت نور الدین مولانا عبدالرزاق
جامی قدس سرہ پرسیدم کہ در دعاۃ ماثورہ آمدہ است۔ اَللّٰهُمَّ اشْغَلْنَا بِدَعَا
عَمَّنْ سِوَاكَ۔ چون غیرو سوائے نیست این دعا چہ معنی دارد۔ فرمودند
راہ آدمی کا بہترین ایمان یہ ہے کہ وہ یہ جانے کہ وہ جہاں کہیں بھی ہو اللہ کے سامنے
۵۔ اے اللہ ہم کو ہر چیز سے ہٹا کر صرف اپنے ساتھ مشغول رکھیے۔

کائنات اشارت بہ نفس ذات است یعنی مشغول مساز بذات از غیر ذات کہ صفات
وافعال است یعنی ما را البشود ذاتی از تجلیات اسمائی و صفاتی و افعالی خلاص
کردان۔

می فرمودند کہ حسین منصور کہ آنرا حق گفت حقیقت خود را می گفت
و فرعون "انا ربکم" گفت صورت خود را می گفت۔ اگر او حقیقت خود را بشناخته
ای انا گفتن از من قبول بودے۔

جند الفاضل متبرکہ حضرت مولانا شمس الدین محمد رومی قدس سرہ

می فرمودند کہ حافظ کاشغری رحمۃ اللہ علیہ ملازمت محاسن حضرت خواجہ
محمد پارسا قدس سرہ بسیار کردہ بود۔ شنیدم کہ گفت روزی در مبادی احوال
پیش حضرت خواجہ نشستہ بودم و ایشان سکوت کردہ بودند و آن سکون امتداد
نام یافت۔ آخر گفتم اے خواجہ سخن فرمایند کہ اذان فائدہ گیرم و بہرہ یرم فرمودند
کہ ہر کہ از خاموشی ما بہرہ نئی یا بد از سخن ما نیز بہرہ نخواہد یافت۔

می فرمودند کہ مردم از غایت کسالت می گویند فردا کارے کنیم۔ اچھ
ی اندیشند کہ امروز فرداے دیدہ و نہت۔ درین روز چہ کاری سازند کہ فردا
و اہمند ساخت۔ مضمون این سخن کہ فرمودند درین قطعہ نظم کردہ شدہ قداحہ:

مکن در کار ہا ز نہار تاخیر .. کہ در تائیر آفتاب است چالشوز
ز کند ہیای طبع حیلست امور .. قیاس امر و زگیر از جان دیروز

روزے می فرمودند کہ حضرت شیخ محی الدین ابن العربی قدس سرہ
گفته اند کہ بعض اولیا را بعد از ریاضت بسیار سر ظهور عالم کشف می شود۔ دین رد
این معنی را از حضرت حق سبحانہ درخواستم کہ امرے ظاہر شد کہ قوت بشریہ من طاقت
احمال آن نہ انتہت۔ نزدیک بہ آن رسید کہ وجود غنصری از ہم فروریزد و متلاطم
گردد و روح از بدن مفارقت کند باز مناجات و زاری کردم تا آن معنی
پوشید و هنوز اثر آن باقی است و این گفت گوے امروز من کلمتی یا محمد
است۔ و بخلاف معبود آن روز بشریہ سخن می گفتند۔

از الفاہ متبرکہ کہ حضرت الیشان یعنی خواجہ عبداللہ رحمۃ اللہ علیہ

در معنی آیہ فَأَعْرِضْ عَنْ مَعْصِيَةِ قَوْلِي سَمِعْتُ ذِكْرًا می فرمودند کہ این آ
متداول دو معنی است یکے آنکہ از ظاہر آیہ مفہوم می شود کہ اعراض کنی از طائفہ کہ
ذکر ما اعراض کردہ اند کہ اہل جود و غفلت اند۔ و دیگرے آنکہ طائفہ ہستند کہ
استغراق و استہلاک در شہود مذکور وصف از الیشان مرتفع شدہ است۔ اگر فر
الیشان را بذکر تکلیف کنند ذکر الیشان را مانع از شہود مذکور خواہد شد پس حرف
رسول صلی اللہ علیہ وسلم مامور شد بہ آنکہ اعراض کند از چنین طائفہ کہ اعراض کر
اند از ذکر و در شہود مذکور مستغرق اند۔ بہ این معنی کہ الیشان را بذکر گفتن تکلیف

سہ اپن منہ پھر لیجئے اس شخص سے کہ پھر گیا وہ ہماری یاد سے

39324

بہ فرمائند۔

ہی فرمودند کہ معنی "لا الہ الا اللہ" پیش بعینہ کہ اللہ اسم ذات ہے
 مِنْ حَيْثُ هِيَ اَنْ تَوَافِدُ دَکَ "لا الہ" نیست کہ عبارت از مرتبہ الوہیت ہے
 یعنی ذات مع الصفات "الا اللہ" مگر ذات بحت معنی عن الکل این معنی را از خود
 دور نمی باید داشت۔ زیرا کہ در زمان خلوت دل مشہود انبیاء سیر جز ذات مقدس
 هیچ نیست و این نسبت مبتدیان خواجہ عبدالخالق را قدس سرہ میسر است "فَہِمُّ
 مَنْ فِہِمُّ" پس کہم خود رنگان را این پس ہے۔

در معنی آیت ^۱لَمِنَ الْمُلْکِ الْیَوْمَ لِلّٰہِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ فرمودند شاہ
 از ملک دل سالک خواہند۔ یعنی چون حق سبحانہ بردے بہ قہر احدیت تجلی کند
 دران دل از غیر خود نشان نہ گذارد۔ پس دران دل صدائے "لَمِنَ الْمُلْکِ الْیَوْمَ"
 در اندازد۔ و چون دران ملک غیر خود نہ بیند ہم خود جواب دہد "لِلّٰہِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ"
 صدائے سبحانی ما عظم شانی وانا الحق وکل فی الدارین غیری" و امثال این ازین
 مقام است۔ در معنی آیت ^۲يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ اِلَی اللّٰہِ می فرمودند
 کہ آدمیان محتاج حق اند سبحانہ۔ چون حق سبحانہ بعلم قدیم خود می دانست کہ آدمی

۱۔ جس نے سمجھا سمجھا۔ ۲۔ کس کی ہے بادشاہی آج اللہ کیلئے جو اکیلا غالب ہے۔
 ۳۔ پاک ہوں میں کس قدر بڑی ہے میری شان۔ میں ہی حق ہوں۔ اور کیا کوئی جو دون عالموں
 میں میرے سوا! ۴۔ اے لوگو! تم اللہ کے محتاج ہو!

بحسب مقتضائے بشریت بنان و آب و اسباب و نبوی محتاج خواہد بود لاجرم
تمامی قیومیت خود را از مظاہر اشیاء ظاہر گردانید۔ تا آدمی بہرچہ محتاج شود فی
الحقیقت محتاج بحق باشد سچانہ بہرچہ قیومیت دے تعالیٰ شانہ۔

می فرمودند چون شبلی را ارادہ این طریقہ پیدا شد و پیر وے
دران وقت حاکم واسطہ بود بر دست محمد خیر کہ از مشائخ وقت بود انابت کرد
و توبہ نمود۔ محمد خیر وے را پیش جنید فرستاد۔ و صاحب کشف المحجوب گفتہ است
این فرستادن ازان جہت بود کہ وے از تربیت شبلی عاجز بود لیکن ادب جنید
نگاہداشت و شبلی از پیر خولیشان جنید بود بہفت سال وے را کسب فرمود
گفت وجہ آن را بروجہ مظالم کہ در ایام حکومت از تو صادر شدہ است باز می دہ
و بعد ازان بہفت سال دیگر ویرا بخدمت غلاجات طہارت خانہ بازداشت تا
کلوخ استنجا و آب طہارت اصحاب مہیا ساخت بعد از چہار دہ سال وے را
طریق گفت و ریاضت امر فرمود۔ درین معنی کہ صحبت اجنبی موجب فتور نسبت می شود۔
می فرمودند کہ روزے فتور بوقت شیخ ابو یزید قدس سرہ راہ یافت
فرمودند بچوئید کہ در مجلس بیگانہ بند شدہ است کہ این فتور بہ سبب اوست۔ بعد
از جستجوے بلیغ گفتند کہ بیگانہ نیست۔ فرمودند کہ در عصا خانہ طلبیدند۔ عصا
بیگانہ دورانداختند فی الحال واجد وقت خود شدند و آن تفرقہ بہ جمعیت مبدل
گشت و فرمودند کہ خواجہ احمد سیوی را نیز قدس سرہ روزے در نسبت فتورے

مشدہ است فرمودند کہ بیگانہ درین صحبت است کہ بواسطہٴ وے سر رشته نسبت کم شدہ است۔ بعد از تفحص بسیار در صفِ لغال کفّش بیگانہ یافتند بیرون افکندہ فی الحال جمعیت و صفای وقت روئے نمود و آن تفرقہ و کدورت مرتفع گشت بعضی مخادیم فرمودہ اند کہ یکے از اصحاب جامہٴ بیگانہ پوشیدہ بود و در وقت سحر کہ وقتِ افغانی نسبت بود مجلسِ حضرت ایشان در آمدہ بود۔ و بعد از لحظہ آن حضرت فرمودند کہ درین مجلس بوسے بیگانہ می یا ہم پس آن عزیز را گفتند کہ این بوسے از تو می آید مگر لباسِ بیگانہ پوشیدہ۔ آن عزیز برخاست و از مجلس بیرون رفت و آن جامہ را از بر کشید و دور انداخت و باز آمد۔

می فرمودند کہ اکابر طریقت قدس اللہ اسرار ہم گفتہ اند کہ ہر مذمت و دشنام کہ از کسے نسبت بہ تو واقع شود باید کہ بحقیقت دانی کہ توانی اگر ترا خوک و سگ و امثال آن خوانند یقین کنی کہ در تو ازان صفات حصہ است چرا کہ آدمی نسخہٴ جامعہ است۔ و ہمچنانکہ صفاتِ ملکی دارد از صفاتِ بہیمی و سببی خالی نیست۔ یکے از اکابر پیش سید الطائفہ جنید شستہ بود شبلی در آمد۔ آن بزرگ ویرا پیش جنید متالیش بسیار کرد۔ بعد ازان کہ سخن وے تمام شد جنید فرمود کہ این ہمہ تعریف این خوک را کردی۔ آن بزرگ بغایت متفعل شد کہ بواسطہٴ تعریف وے شیخ شبلی را خوک خواند۔ اما در ظاہر و باطن شبلی ازان سخن ہیچ گونه اثر کراہیت پدیدانہ شد و ہیچ تغیرے بوسے راہ نیافت۔

ہی فرمودند کہ ہر طالبِ مبتدی کہ کارِ نیکو می‌کند و کسے اور را استخوان
نماید و آن استخوان نفس اورا خوش آید ظلمتِ این خوش آمدن مر نفس طالب را
کم ازان نیست کہ بازے رحم محرم زنا کند۔

ہی فرمودند کہ طالب را این نسبت عمل کردن بہ این رباعی کہ بحضرت
غزیزان منسوب است از لوازم است۔ رباعی :

باہر کہ نشستی دلشد جمع دلت از تونہ رمید ز جنت آب و گلت
از صحبت دے اگر تیرا نہ کنی ہرگز نہ کند روح غزیزان بجلت

ہی فرمودند کہ بر بلا ہلے خداے تعالیٰ صابر بلکہ شاکر می‌باید بود۔
زیرا کہ حق سبحانہ و تعالیٰ را بلا ہا صعب تر از یکدیگر بسیار است۔ پس فرمودند کہ
خدمت مولانا نظام الدین علیہ الرحمۃ گفتند کہ دو برادر تو امان بودند کہ یک
شکم آمدہ بودند و پشت ایشان بر یکدیگر چسپیدہ۔ چون بزرگ شدند دائم
زبان بر شکر الہی جاری داشتند۔ کسے از ایشان پرسید کہ با وجود چنین بلاے
کہ شمارا واقع است چہ جاے شکر گزاردن است۔ ایشان گفتند کہ ما می‌دانیم کہ
حق سبحانہ را بلا ہا ازین صعب تر بسیار است برایین بلا شکر می‌گوئیم۔ مبادا بہ
بلاے ازین عظیم تر مبتلا شویم۔ ناگاہ یک از ایشان بمرد۔ آن دیگرے گفت
اینک بلاے صعب تر پیدا شد۔ اکنون این مردہ را از من قطع کنند من نیز می‌میرم
و اگر قطع نہ کنند مرا مردہ کشتی می‌باید کرد تا وقتے کہ بدن دے فرسودہ شود و بریزد۔

میں فرمودند کہ شیخ ابویزید قدس سرہ گفتہ بہت کہ سہی سوال بہت کہ
 با حق سبحانہ سخن گفتم و از حق سبحانہ سخن شنیدم و خلق پیدا شدند کہ بہ ایشان می گویم
 و از ایشان می شنوم۔ معنی این سخن این است کہ اپنے از منظر ظاہر بہت ہمراہ مقرر است
 میں فرمودند کہ خواجہ بہار الدین قدس سرہ فرمودند کہ من دوں دیدم
 در مکہ مبارک زادہ اللہ تشریف آئیے بغایت بلند بہت و دیگرے بغایت پست بہت
 پست بہت آن بود کہ در طواف دیدم شخصے را کہ دست در حلقہ در خانہ زدہ
 بود و در چنان جا سے شریف و وقت عزیز از حق سبحانہ چیزے می خواست۔ و
 بلند بہت آنکہ در بازار منی جوئے دیدم کہ پنجاہ ہزار دینار کم و بیش سودا و
 خرید و فروخت کرد کہ در آن فرصت یک لحظہ دلش از حق سبحانہ غافل نہ شد۔
 از غیرت آن جوان خون از درون من بر آمد۔

میں فرمودند کہ ابویزید قدس سرہ در راہے می رفت سگے تر شدہ
 پیش وے باز آمد وے دامن در چید۔ سگ بازبان نصیح بادے دامن آمد
 و گفت اگر دامن تو با من خوردے بہ آبے پاک می شد۔ اما این دامن کہ
 از من چیدی و خود را پاک تر از من دیدی بلکہ ام آب شستہ خواہد شد۔
 ایضاً میفرمودند کہ صاحب وجد و حال در راہے می رزد و در میان
 آن راہ سگے خفتہ باشد وے آن سگ را خیر اند تا خود بہ آسانی تواند گذشت
 چون بگذرد و در غوز نگردد و آن وجد و حال باقی یابد۔ باید کہ داند کہ آن مگر است

از مکر ہائے الہی نسبت بدو کہ با وجود آن فعل . جسد و حال را بوی
را گذاشته اند۔

می فرمودند ۔ مکر الہی دوہست یکے بہ نسبت عوام و دیگرے
بہ نسبت خواص ۔ مکرے کہ بہ نسبت عوام بہت ارزاق نعمت بہت با وجود
تقصیر در خدمت ۔ و دیگرے کہ بہ نسبت خواص بہت البقاہ حال با وجود ترک
می فرمودند کہ کتخدائی انبیاء و اولیاء را مناسب بہت کہ با وجود آن
از حق سبحانہ محبوب بنی شوند ۔ و عوام الناس سائز لائق بہت کہ بہ آن تکمیل مرتبہ
حیوانیت می کنند ۔ اما طائفہ کہ در میانہ اند و آرزوے طریقت دارند ایشان
را بغایت نامناسب بہت ۔ یک نفس کہ با حق سبحانہ از درون برآید بہتر از
ہزار فرزند بہت ۔ زیرا کہ دران بہتر از فائدہ و نفع بہت و درین ہزار
فتنہ و ضرر ۔

می فرمودند کہ اگر بالفرض مرا پانصد سال عمر باشد ہمہ را صرف
استغفار کنم ہنوز تدارک آن گناہ ہے کہ از من صادر شدہ بہت نتوانم کرد ۔
و آن گناہ کتخدائی بہت ۔

می فرمودند کہ یکے از اکابر دین بہ در مسجد رسید شیطان را دید
کہ از ان مسجد ہر اسیمہ بیرون دوید ۔ بزرگ نظر کرد ۔ مردے را دید کہ در مسجد
نمازی گذارہ دو مرد دیگر نزدیک دے تکیہ کردہ در خواب بہت ۔ از دے

پرسید کہ اے ملعون درین مسجد کچہ کار آمدہ بودی۔ گفت می خواستم کہ بوسہ نماز را برین مصلی فاسد گردانم اما ہیبت و مہربانی آن خفہ مرا نہ گذاشت ازوے ترسیدم و بیرون دیدم۔

می فرمودند کہ شیخ ابو یزید بسطامی قدس سرہ در بدایت حال از بسطام سفر کرد و صحبت یکے از مشایخ وقت رفت۔ آن بزرگ فرمود کہ باز گرد کہ از اینجا کہ قدم برداشته آمدہ مقصود در گذاشتہ۔ باز گشت و برادرے کہ داشت بخدمت و طلب رضا و سے قیام نمود۔ مقصود و سے حاصل شد۔ حضرت شیخ محی الدین ابن العربی قدس سرہ این سخن را چنین تاویل کرد کہ اشارت بزرگ بران بوده است کہ آنچه مقصود حقیقت بحسب از منہ ائمہ محیط است و هیچ انا حالہ و سے خالی نیست پس بایزید را بر آن سر آگاہ ساخت کہ در طلب و سے حاجت بہ قطع مسافرت نیست۔

می فرمودند کہ یاران ما ہمیشہ سبوح قدوس می گویند۔ اگر ناگاہ کسے ایشان را چیزے کہ ملائم طبیعت ایشان نہ باشد بگوید متاثر و متغیر می شوند اگر سبوح قدوس گویان این تاثر و تغیر را از خود دور می گردند کہ بہر چیزے متاثر و متغیر نہ شوند ایشان را بہتری بود۔

می فرمودند کہ اہل این نسبت را صحبت در بدایت بغیر طائفہ کہ این نسبت بر ایشان غالب است سبب فتور عظیم درین نسبت می شود۔ و اگر چہ

از صحبت اہل زہد و تقویٰ باشد و این نہ انکار زہد و تقویٰ است کہ بدان نسبت
 صدا و نور است لیکن چون بر آن طائفہ زہد و تقویٰ غالب است اہل این نسبت را
 در صحبت ایشان ہمان نسبت حاصل می شود۔ و از نسبت شریفہ خود کہ فوق ہمہ
 نسبت است باز می مانند۔ چہ حکم غالب است بہ بنید کہ صحبت بدان بیکانگان چہ
 تاثیر باشد و از ایشان چہ نسبتہا نیز حاصل می شود۔

ہی فرمودند کہ چون در صحبت ارباب جمعیت نشستہ شود و دل بہ
 حق سبحانہ اجمع گردد و آرام گیرد آنجا احتیاج بہ ذکر گفتن نیست۔ زیرا کہ غرض
 از ذکر حصول این نسبت است۔ ذکر از برای آن است کہ محبتی کہ در دل مضمر است
 ظاہر گردد۔ روزی حضرت ایشان این ابیات خواندند۔ مثنوی:

تا بہ ہا و ہوا شارت می کنی	یا بہ حریت ہو عبارت می کنی
بندہ حرّی نہاید از تو کار	جہد کن تا از رہت خیزد غبار
با بفلکین و آو را آزاد کن	بندہ شو بی ہا و ہو پس یاد کن

بعد از آن فرمودند این ابیات اشارت است بہ آن نسبتی کہ در صحبت
 حاصل می شود ایچہ نتیجہ است نہ بتوسط ہا و ہو است۔

ہی فرمودند کہ ایچہ مقصود ما است ازین طریقہ آن است دائم دل
 بر سبیل لذت و ذوق بہ حق سبحانہ باشد۔ و این معنی را بہ اعمال مناسب کسب
 می کنند بدایتش این است۔ و نہایتش آنکہ کسب را ہیچ مدخلی نہماند و این معنی

ملکہ نفس گردو ۔

می فرمودند کہ قیمت مرد بقدر حرکتِ مدرکہِ اوست بحقائقِ این

طائفہ قدس اللہ ارحمہ ۔

می فرمودند کہ عمل را محسوب می باید گرفت نہ حضور و جمعیت را زیرا کہ

حضور و جمعیت از مواہب است و غریز الوجود سے در تحت اختیار نیست و فقدان

موجب فتور است بخلاف عمل کہ از مکاسب است و در تحت اختیار است و موافقت

بر آن موجب جمعیت و حضور است بالخاصیہ چنین واقع است کہ بحضور و جمعیت

فتور راہ می یابد ۔ پس این دو بیت خوانند ۔ مثنوی :

خالقات این شکم در باطن است راہِ جانم سوسے تو نا امین است

یا بکرم شرع در کارش فگن یا بکلی در نمک زارش فگن

روزے بہ بعضی حاضران از روزے سیاست می فرمودند کہ ہر گاہ کہ شما

را در صحبت ما راحتے حاصل شد بازی آئید و اگر کلفتے رسد میر وید جہل می باشد

کہ کسی پیش فقیر خاص از برائے وصال می آید این محبتے است عارضی نہ ذاتی ۔

پس این بیت خوانند ۔ بیت :

در دل چو شراب شوقی ما میرزی باید چو خمار کردت نگریزی

می فرمودند کہ زبانِ مرآۃ دل است و دلِ مرآۃ رُوح و روحِ مرآۃ

حقیقت و حقیقتِ انسانی مرآۃ حق سبحانہ تعالیٰ بحقائقِ غیبیہ از غیب ذات

قطع این همه مضامین بعیدہ کردہ بہ زبان می آید و از انجا صورت پذیرفتہ
بسماع حقان مستعدان می رسد۔

می فرمودند کہ جمال سخن بہت کہ مستمع را از مستمع می ستاند و جمال
نمی دہد سخن را لکن تکلم اولیاء پس این ابیات خوانند قطعہ :

سہ نشان بود ولی راز نخست آن معنی کہ چو روبے او بہ بنید دل تو با و گراید
دوم آنکہ در مجالس چو سخن کند بہ چوبے ہمہ رایہ ہستی خود بحدیث می ریاید
سوم آن بود بمعنی ولی اخص عالم کہ نہ سچ عھنو او را حرکات ہد نیاید
می فرمودند اگر نشنوم و داتم کہ در خطا کا فرے سخنان این طائفہ
را بہنجار نمی گوید میروم و ملازمت وے می کنم و منت می دارم۔

می فرمودند کہ ہر کہ عمل از کامل مکمل فرا گیرد و مواظبت و مداومت
نماید بران سبب وصول بمقامات عالیہ بہت۔

می فرمودند کہ تا آن زمان کہ نسبت مرید قوت نگرفتہ بہت و
دران متکثر نہ شدہ با وے مدارا و مواسامی کنند و می روند مواخذہ نمی نمایند
انچہ از وے می رسد از افعال و اقوال نا ملائم تحمل می کنند۔ اما چون نسبت
وے قوت گرفت و او را یقین بہ این طریق حاصل شد کار بہ او افتاد باید کہ
بہر نفس یا سیان احوال خود بود تا چیزے از و صادر نہ شود کہ سبب گرائی
و کراہت خاطر می گردد۔ اگر از وے امرے در و بود آید مواخذہ می کنند

وسیاست نمایند۔

ہی فرمودند چند روزے کہ من حیاطم سعی نمی کنید و خدا بین نمی شوید۔
پس کے خواہید شد این فرصت را غنیمت شمرید کہ پشیمان خواہید شد و ایشیائی سود
نہ خواہد داشت۔

ہی فرمودند کہ گفتہ اند شیخ باید کہ مرید را بتواند خورد۔ شیخ کہ چنین نہ بود
ویرایشی نہ رسد۔ مرید خوردن را معنی آن بہت کہ شیخ باید کہ چنان باشد کہ در باطن مرید
آقوت تواند کرد و اخلاق ذمیمہ وے را می تواند خورد یعنی نابود تواند گردانید۔ و
اخلاق تمیدہ بجای آن اثبات تواند کرد و او را بدرجہ حضور و آگاہی تواند رسانید۔
روزے حضرت ایشان اصحاب را می گفتند کہ کدامیک از شما کہ نسبت بہ شما بہت بار
زیادہ تقوت واقع شدہ است ہر بابیرون رفتید و صنایع کردید۔ کسے را کہ دانگے
نور از مشکوٰۃ کرامت کرد باید کہ بہ آن نور مصالح خود سازد و بہ آن نور ظلمت خود را
بیند و خود را از میان بردارد۔

فقیر کے مجلس محبت بسیار در وے مبارک حضرت ایشان می نگریست
روزے ویرا مخاطب سائتہ فرمودند کہ شخصے در پیرہ مبارک حضرت خواہ
بہار الدین قدس سرہ می نگریستہ است۔ حضرت خواجہ فرمودند کہ بسیار در وے
ما نظر کن تا دل بباد نہ دہی۔ پس حضرت ایشان این مہرہ خواندند۔ مصحح:
دیوانہ شود ہر کہ بہ بنید ریش یار

بعد ازان فرمودند کہ توجہ مرید در میان دو ابرو سے باشد۔ ویرا در
 مجموع اوقات و احوال مطلع و حاضر خود داند تا بہت عظمت پیر دروے لظرف
 کردہ ہرچہ ملائم حضور وے نیست از باطن مرید رخت بندد و از رعایت این
 معنی بجائے رسد کہ حجاب از میان پیر و مرید مرتفع شود و مجموع مرادات
 و مقاصد پیر بلکہ احوال و مواجید وے مبائن و مشاہد مرید گردد۔ مصحح
 این کلام دوست مست کثون ^{چون} کرار رسد

می فرمودند کہ طریق خلاصی از گرفتاری بخاطر رویہ و مقتضای طبیعی
 بہ یکے از مسخیر تواند بود۔ اول آنکہ علی از اعمال خیر برخوردار گردد و از آنچه این
 طالب مقرر کردہ اند طریق ریاضت اختیار کند۔ دوم حول و قوت خود را از میان
 بردارد و بداند کہ خود را ازین بلیہ خلاص تواند کرد و بر سبیل نیاز و انفتار
 بدوام تضرع و التماس بجناب حق سبحانہ رجوع نماید، باشد کہ حق بمانند او را
 خلاص ازین بلیہ کرامت فرماید۔ سیوم آنکہ مستمند از باطن و ہمت پیر بود۔
 و دسے ما قبلہ توجہ خود سازد۔ بعد از تقریر از حاضران پرسیدند کہ ازین مسخیر
 طریق کدام بہتر است۔ ہم فرمودند کہ استمداد از ہمت پیر و توجہ وے بہتر است
 زیرا کہ طالب خود را از توجہ حق سبحانہ عاجز دانستہ پیر را وسیلہ این توجہ و
 وصول بجناب حق سبحانہ گردانیدہ است این معنی بحصول نتیجہ اقرب است و آنچه
 مقصود طالب است بر این زودتر مرتفع شود کہ ہمیشہ مستمند از ہمت پیر باشد

می فرمودند کہ نزد محققان حق سبحانہ آن بہت کہ بہیچ وجہ مدرک
و مفہوم نہ شود۔ و طریق ادراک وے مسدود باشد و عقل کامل آنکہ بہیچ وجہ
از ظہب ادراک نیارآمد برین تقدیر سکوت و آرام از مقتضائے عقل نباشد
بیت: دوست دارد دوست این ^{بہ شفقتگی}

کوشش بیودہ بہ از خفتگی (رومی)

می فرمودند کہ اگر سکوت در صحبت برائے حفظ و آگاہی حق سبحانہ
باشد و ملاحظہ آنکہ لغوی گفتہ نہ شود آن صحبت بہشت بہت در کہ یہ لایسمعون
فہما لغوا اشارتے بہ چنین صحبت واقع است۔ کسانے را کہ دل گرفتار محبوب
حقیقی شدہ است در ہمہ حال دل ایشان با حضرت در مقام مکالمہ و مناجات
آت -

می فرمودند کہ فناے مطلق را معنی آن است کہ صاحب فنا را
بہ اوصاف و اتوال خود شعور نہ باشد۔ بلکہ معنی وے آنست کہ نفی اسناد
و اوصاف و انحال کند از خود بہ طریق ذوق۔ و اثبات کند فاعل حقیقی را
جل ذکرہ تعالیٰ آنکہ صوفیہ قدس اللہ تعالیٰ اسرار ہم گفتہ اند نفی اثبات
جنگ نہ دارد بہ این معنی است و فرمودند کہ مثل این جامہ کہ من پوشیدہ ام
عاریت بہت و مرا علم نیست یہ آنکہ عاریت بہت ازین سبب کہ من آن را
سہ نہیں سنیں گے اس میں لغو۔

بلک خودی دامن بہ آن تعلق دارم۔ تا گاہ مرا علم شد بہ این کہ این جامہ عاریت
است فی الحال تعلق من از آن منقطع شد۔ و حال آنکہ لبس من بہ آن جامہ بالفعل
واقع است جملہ صفات را برین قیاس باید کرد کہ ہمہ عاریت اند تا دل انادون
حق سبحانہ منقطع گردد و پاک و مظهر شود۔

می فرمودند عجب دارم از کسی کہ گفتہ بہت منکر کہ می گوید بنکر کہ
چہ می گوید۔ یا لستی کہ چنین گفتی منکر کہ چہ می گوید بنکر کہ می گوید یعنی فاعل و متکلم
ازین پردہ مظاہر حق است سبحانہ۔

می فرمودند کہ وصیت می کنم ترا اے پسر کب من لعنم و ادب و تقویٰ
در جمیع احوال بر تو باد کہ نتیجہ آثار سلف کنی و ملازم سنت و جماعت باشی و فقہ
و حدیث۔ و از صوفیان جاہل پرہیزی و ہمیشہ نماز جماعت میگذاری بشرطیکہ
امام و مؤذن نباشی۔ ہرگز طلب شہرت مکن کہ در شہرت آفت است۔ و بہ منصب
مقتید مشو و ضمان کسیہ مباش۔ و بقصبات مردم در میا و با ملوک و ابناء ملوک
صحبت مدار و خالقاہ بنا مکن و در خالقاہ منشین۔ و سماع بسیار نفاق پدید
آرد۔ و بسیار سماع دل را بہ میراند۔ و بر سماع انکار مکن کہ سماع را اصحاب
سمع بسیار اند۔ کم گوے و کم خور و کم خسپ۔ از خلق بگزینہ چنانکہ از شیر
بگزینند۔ ملازم خلوت خود باش۔ و با مردان و زنان و بتدعان و تونگران
و عامیان صحبت مدار۔ حلال خور و از شہد بہ پرہیز و تا توانی زن مخواہ کہ طایب

دنیا شوی و در طلب دنیا دین بیا دہی۔ بسیار محند و از خندہ قمقمہ اجتناب
کن کہ خندہ بسیار دل را بمیراند۔ و باید کہ در ہمہ کس بحکم شفقت نگری۔ و این
خوردے را حقیر نشمری۔ ظاہر خود را میاراسے کہ آرائش ظاہر از خرابی باطن است
با خلق مجادلہ کن و از کسے چیزے نخواہ۔ و کسے را خدمت مفراہ و مشائخ را بہال
و تن و جان خدمت کن و بر افعال ایشان انکار منما کہ انکار ایشان ہرگز
رستگاری نہ دہد۔ بدنیہ و اہل دنیا مغرور مشو۔ باید کہ دل تو ہمیشہ اندوگین
باشد۔ و بدن تو بیمار و چشم تو گریاں و عمل تو خالص و دعائے تو بتضرع و جائے
تو کمینہ و رفیق تو درویش و مایہ تو فقر و خانہ تو مسجد و مولس تو حق سبحانہ۔ و
ہم از کلمات قدسیہ حضرت خواجہ بہت این ہشت عبادت کہ بنائے طریقہ خواجگان
قدس اللہ ارواحہم بر آن است۔ ہوش در دم۔ نظر بر قدم۔ سفر در وطن خلوت
در انجمن۔ یاد کرد۔ بازگشت۔ نگہداشت۔ یادداشت۔ و خیر این ہمہ پند است
و پوشیدہ نماید کہ یہ کلمہ دیگر است از جملہ مصطلحات این طائفہ علیہ و آن
وقوف زمانی۔ و قوت عدی و وقوف قلبی است کہ جملہ یازدہ کلمہ شود و چون
حضرت ہر حلقہ سلسلہ خواجگانند لاہرم درین مقام الفاظ مصطلحہ ایشان کہ درین
طریقہ این عزیزان موقوف بر آن است مرقوم گشت۔

ہوش در دم و آن آست کہ ہر نفس کہ از درون بر آید کہ از ہر حضور و
آگاہی باشد و غفلت بر آن را نہ باید حضرت مولانا سعد الدین کاشغری قدس اللہ

روحہ فرمودہ اند کہ ہوش در دم یعنی انتقال از نفس بہ نفس می باید کہ از سر غفلت نہ باشد از سر حضور باشد و ہر نفس کہ میرند از حق سبحانہ خالی و غافل نباشد۔ و حضرت ایشان می فرمودند کہ درین طریق رعایت و حفظ نفس را مہمی داشتہ اند یعنی باید کہ حسیح النفس بر نیت حضور و اسگاہی صرف کند۔ اگر کسی محافظت نفس نمی کند میگویند کہ فلان کس گم کردہ یعنی طریق درویشی گم کردہ۔ حضرت خواجہ بہار الدین قدس سرہ فرمودہ اند کہ بنا بر کار درین راہ بر نفس می باید کرد چنانکہ اشتغال بوظیفہ ہم زمان حال از تذکرہ ماضی و تفکر در مستقبل مشغول گرداند و نفس را نہ گذارد کہ ضایع گردد و در شروج و دخول نفس و حفظ ما بین النفسین سعی نماید کہ بہ غفلت نہ رود و بر نیاید۔ رباعی :

اے ماندہ ز بحر علم بر ساحل عین در بحر فراغت بہت و بر ساحل شین
بر دار صفی نظر ز موج کونین آنگاہ ز بحر باش بین النفسین

حضرت مخدومی مولانا عبد الرحمن جامی قدس اللہ سرہ السامی در اوائل شرح رباعیات در آورده اند۔ شیخ ابوالجناب نجم الدین کبریٰ قدس اللہ تعالیٰ روحہ در قوارح الجہال می فرماید کہ ذکرے کہ جاری است بر نفوس حیوانات از النفس ضروریۃ ایشان است۔ زیرا کہ در آمدن و فرود رفتن نفس حرفہا اشارت بہ عینیت ہویت حق سبحانہ گفتمہ می شود اگر خوانند و اگر نخوانند ہمین حرفہا است کہ در اسم مبارک اللہ بہت و الف لام از برائے مبالغہ در ان تعریف پس

می باید که طالب هویت را در نسبت آگاہی بحق سبحانه برین وجه باشد که در و تلفظ به این حرف شریف هویت ذات حق سبحانه و تعالیٰ ملحوظ باشد و در خروج و دخول نفس واقف بود که در نسبت حضور مع اللہ فقورے واقع نہ شود تا برسد بہ آنجا کہ بے تکلف نگاہداشت ادا این نسبت ہمیشہ حاضر دل او بود و تکلف نتواند کہ این نسبت را از دل دور کند۔ رباعی :

با غیب هویت آمد لے حرف شناس و انفاں ترا بود بران حرف اسماں
باش آگہ ازان حرف در امید ہر اس حرفے گفتم شکر اگر داری پاس
پوشیدہ تماند کہ غیب ہویت کہ حضرت مخدومی درین رباعی گفتہ اند بہ اصطلاح
اہل تحقیق عبارت است از ذات حق سبحانہ تعالیٰ بہ اعتبار لائقین بشرط اطلاق
حقیقی کہ مقید نسبت بہ اطلاق نیز ممکن نیست کہ درین مرتبہ هیچ علمے و ادراک ہرگز
بوی متعین گرد و دوازین حیثیت مجہول مطلق است۔

نظر بر قدم۔ آنت کہ سالک را در رفتن و آمدن در شہر و صحرا و ہمہ
جا نظر او بر پشت پایے او باشد و نظر او پراگندہ نہ شود و بر جائے کہ نمی باید
نہند و می شاید کہ نظر اشارت بسرعت میر سالک بود و در قلیل مسانہات ہستی
و طے عقبات خود پرستی۔ یعنی نظرش بہ ہر جا کہ نہی شود فی الحال قدم بران اند
و آنکہ ابو محمد رومی قدس سرہ گفتہ است کہ اَدَبُ الْمُسَافِرِ اَنْ لَا يَتْبَاوَزَ قَدَمَهُ

راہ مسافر کا ادب یہ ہے کہ اس کا قدم (حدت) آگے نہ بڑھت۔

اشارت به این معنی است و حضرت مخدومی قدس سره در کتاب تحفۃ الاحرار در
منقبت خواجہ بہار الدین قدس سره این مضمون را چنین بنظم آورده اند مثنوی
کم زده بے ہمدی ہوش دم درنگزشتہ نظرش از قدم
بسکہ ز خود کردہ لبرعت سفر باز نماندہ قدمش از نظم
سفر در وطن آن بہت کہ سالک در طبیعت بشری سفر کند یعنی از صفات
بشری بصفات ملکی و از صفات ذمیرہ بصفات حمیدہ اشتغال فرماید حضرت مولانا
سعد الدین فرمودہ اند کہ شخصے خبیث بہر جا کہ رود و انتقال نماید خباثت از او
زائل نمی شود تا انتقال نہ کند از صفات خبیثہ۔ و پوشیدہ نماند کہ احوال مشائخ
طریقیت قدس اللہ تعالیٰ سرہم در اختیار سفر و اقامت مختلف افتادہ است
بعضے از ایشان در بدایت سفر کنند و بعضے در نہایت و بدایت مقیم باشند
و سفر نہ کنند۔ ہر طائفہ را ازین چہار فرقہ در سفر و اقامت نیتے صادق و غرضی
صحیح است چنانچہ در ترجمہ عوارف مشروح است۔ اما طریقہ خواجگان قدس
اللہ ارواحہم در سفر و اقامت آن بہت کہ در بدایت حال چندان سفر کنند کہ خود
را بملازمت غریبے رسانند۔ پس در خدمت وے مقیم شوند و ہم در دیار خود
کسے ازین طائفہ یا بند ترک سفر کردہ بملازمت وے شتابند و سعی جمیل در تحصیل
ملکہ کماہی بتقدیم رسانند۔ بعد از حصول صفت ملکہ سفر و اقامت علی السوئہ است
حضرت ایشان می فرمودند کہ مبتدی را در سفر جز پریشانی حاصل نیست وے را

می باید نشست و صفت تمکین می باید کرد۔ بلکه نسبتِ خواجگانِ قدسِ سره بدست
می باید آورد و بعد از آن بهر جا که رود هیچ مانع نیست۔ رعای :

یارب چه خوش است بجهان نندید
بے واسطه چشمِ جہاں را دیدن
بہ نغمین و سفر کن کہ بغایت خوب است
بے زحمت پاگردِ جہاں گردیدن

حضرت مخدومی قدس سره در اشعار و اشعار در شرح این بیت :-

آئینه صورت از سفر دور است کان پذیرائی صورت از تو نیست

چنین فرموده اند کہ یعنی آئینه صورت کہ عبارت از آن آہن مصقول است از برای
اطباء صورت ناظر در وے حاجت بہ آن نہ دارد کہ بجناب صورت سفر کنند
زیرا کہ وے پذیرائی صورت از جهت صفا و نوریت وجہ خود شدہ است چہ در مقابل
وے می افتد در وے می نماید و صورت آن در وے منطبق می گردد و بے حرکت
وے بسوے صورت ہمچنین چون آئینہ معنوی دل از حشویات صور کونیہ تلافی
یافت و نوریت صفا وے را گرفت و ظلماتِ حواسہاے طبع از وے رائل شود
و در قبول تجلیات ذات و صفات الہیہ حاجت بہ سیر و سلوک نہ دارد۔ زیرا کہ
سیر و سلوک وے عبارت از اتساق و تقفل وجہ قلب است۔ چون بہ صفا و
صقالت رسید از سفر و سیر و سلوک مستغنی شد۔

می فرمودند از حضرت خواجہ بہار الدین قدس سره پرسیدہ اند کہ
بنابر طریقہ شمار حصیت فرمودند خلوت در انجمن۔ بظاہر با خلق و باطن با حق بیت

از درون شو آشکارا و از بیرون بیکانه باش این چنین زیباروش کمتر بود اندر جهان
 آنچه حق سبحانہ می فرماید **لَا تُلْهِهُمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ**
 اشارت به این مقام است۔ و فرموده اند کہ نسبت باطنی درین طریقہ چنان افتاده
 است کہ جمعیت دل در ملا و صورت تفرقه در خلوت بیشتر از آن بود کہ در خلوت
 شہرت و در شہرت آفت۔ خیریت در جمعیت است و جمعیت در صحبت بشرہ نفعی
 کردن یکدیگر۔ و خواجہ اولیاء کبیر قدس سرہ فرمودہ اند کہ خلوت در انجمن آن
 است کہ اشتغال و استغراق در ذکر میرتبہ رسد کہ اگر بیازارد در آید هیچ سخن و آواز
 نہ شنود بسبب استیلائے ذکر بر حقیقت دل ایشان۔ می فرمودہ اند کہ سبب
 اشتغال بذکر و اہتمام در مدت پنج و شش روز بہ این مرتبہ می رسد کہ ہمہ آوازی
 و حکایات مردم ذکر نماید و سخن کہ خود گوید ذکر شود۔ بے سعی و اہتمام نمی شود۔

یاد کرد و این عبارت از ذکر اسانی و قلبی است حضرت مولانا سعد الدین
 کاشغری قدس اللہ سرہ فرمودہ اند کہ طریق تعظیم ذکر آن است کہ اول شیخ بدل گوید
اَلَا اِلَهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ مرید دل خود را حاضر کند و در مقابل دل شیخ
 بدارد و چشم فراز کند و دہان را استوار دارد و زبان را بر کام چسپاند و دندان را بر ہم
 بندد و نفس را بگیرد و با تعظیم و قوت در ذکر شروع کند و بر موافقت شیخ و بدل گوید
 نہ بزبان و در حبس نفس ضرب کند یک نفس سہ بار گوید چنانکہ آن حلاوت ذکر بدل

سہ و ہر کہ نہیں غافل کرتی اُن کو سودا گری اور نہ بیچا خدا کی یاد سے۔

رسد و حضرت الیثان در بعضی کلمات قدسیہ خود نوشتہ کہ مقصود از ذکر آن است
 کہ دل ہمیشہ آگاہ بہ حق سبحانہ باشد بوصف محبت و تعظیم۔ اگر در صحبت احباب جماعت
 این آگاہی حاصل شود خلاصہ ذکر حاصل شد مغز و روح ذکر آن است کہ دل بہ حق
 سبحانہ باشد۔ و اگر در صحبت این آگاہی حاصل نہ شود طریق آن است کہ ذکر گفتہ
 شود بہ طریقہ کہ نگاہ داشت این آسان تر بود آن است کہ دم را در زیر ناف
 حبس کردہ بر لب چسپانند و زبان را بر کام بویست کہ نفس در درون بسیار تنگ
 نہ شود و حقیقت دل را کہ عبارت از ان معنی مدرک در اک است کہ بر طریقی
 رود و اندیشہ دنیا و مصالح دنیا وی ہم ادوی اندیشہ و طرۃ العین اورا بہ
 آسمان رفتن و تمام عالم را سیر کردن میسر است از ہمہ اندیشہ بیزار سازد و ویرا
 متوجہ گوشت پاره کہ بر صورت صنوبر بہت گرداند و او را بندہ گفتن کند باین طریقہ
 کہ کلمہ آلا بطرف بالا کشد و کلمہ آلہ را بدست راست حرکت کردہ کلمہ لا اللہ
 را سخت بر دل صنوبر زند چنانکہ در دست او تمام اعضا رسد و در درون نفی
 وجود جمیع وجود محدثات را بنظر فنا و ناخواستن مطالعہ ہاید کرد و در اثبات
 وجود حق سبحانہ بنظر بقا و مقصود سے مطالعہ ہاید نمود و جمیع اوقات را
 مستغرق آن ذکر باید گردانید و بیچ شغل از ان باز نہاید ماند تا بواسطہ تکرار
 کلمہ توحید در دل قرار گیرد و ذکر صفت لازمہ دل گردد۔

۱۰۰ ایک جھپکنے کی مدت میں

بازگشت و آن آن سرت که ہر بارے کہ ذکر بزبان دل کلمہ طیب را
 بگوید در عقب آن بہمان زمان گوید کہ خداوند مقصود من توئی و رضای تو۔ زیرا کہ
 این کلمہ بازگشت نفی کنندہ ہست ہر خطائے کہ بیاید از نیک و بد تا ذکر او خالص ماند
 و سزاوارا سوا فارغ۔ و اگر مبتدی دبایت ذکر بکلمہ بازگشت او صدقے د
 نیابد باید کہ ترک آن نہ کند۔ زیرا کہ بتدریج آثار صدق بظہور می آید خدمت
 مولانا غلام الدین علیہ الرحمۃ کہ از جملة اصحاب حضرت مولانا سعد الدین قدس سرہ
 بودند۔ می فرمودند کہ در مبادی احوال کہ از حضرت مخدومی تعلیم ذکر گرفته بودم و در
 ذکر بازگشت مامور شدہ چون می گفتم خداوند مقصود من توئی و رضای تو۔ مرا ازین
 گفتن شرم می آمد۔ زیرا کہ درین قول صادق نہ بودم و بصرت می دانستم کہ دروغ می
 گویم۔ روزی درین خیال انتادہ بودم پیش ایشان رفتم فرمودند نزد شیخ بہار الدین
 عمری روم در ملازمت ایشان رفتم چون شستم شیخ فرمودند سالک ہر چند از خود
 صدق در طلب نیابد لیکن می باید گفت خدا یا مقصود من توئی۔ تا وقتیکہ حقیقت
 ظاہر شود۔ چون ال پیش حضرت شیخ می آمدم حضرت مخدوم فرمودند شیخ اہل جذبہ
 اند و اصطلاح نمی دانند۔ معنی این سخن برین پوشیدہ ماند بعد از آن مدتے ظاہر شد
 کہ غرض ایشان از آن سخن این بود کہ شیخ بطریق جذبہ تربیت یافتہ اند نہ بطریق سلوک
 و طریق ارشاد نمی دانند زیرا کہ ہنوز محل آن نہ بود کہ شیخ آن را بہ فقیران بکنند بہت
 آنکہ از شیخ نہ شنیدہ بودم و بازگشت آن کلمہ را از او سے سوز و نیازی گفتم و دران

گفتن نخل و منفعل. و چون از شیخ شنیدم آن سوز و نیاز و بحالت و افعال نماید.
 وقوف زمانی. حضرت خواجہ بہار الدین فرمودہ اند وقوف کار گزارندہ
 راست است است کہ بندہ واقف حال خود باشد کہ در ہر زمانے صفت و حال او چیست
 موجب شکر است یا موجب نند و حضرت مولانا یعقوب چرخ فرمودہ اند کہ حضرت
 خواجہ بزرگ اعنی خواجہ بہار الدین قدس سرہ مراد در حال قیاس استغفار فرمودند
 و در حال بسط شکر. و فرمودند کہ رعایت این حال و وقوف زمانی است. و ہم حضرت
 خواجہ بزرگ فرمودہ اند بنا کار سالک را در وقوف زمانی بر ساعت بنماید
 یا یا بندہ نفس شود کہ بھنوری گذرد یا بغفلت. اگر بہ نفس بنا کند دریا بندہ این
 دو صفت شود. وقوف زمانی نزد سونہ قدس الشہریم عبارت از محاسبہ
 است کہ ہر ساعتی اپنے بر ما گذشتہ است محاسبہ می کنم کہ غفلت چیست و بھنوری چیست
 می بینم کہ ہمہ نقصان است باز گشت می کنم و عمل از سر گیرم.

وقوف عددی و آن عبارت از رعایت عدد است و ذکر خواجہ
 بزرگ خواجہ بہار الدین قدس سرہ فرمودہ اند کہ رعایت عدد در ذکر قلبی
 برائے جمع خواطر متفرقہ است و آنچه در کلام خواجگان قدس اللہ ارحمہم واقع
 است کہ فلان مرتلے را بہ وقوف عددی امر فرمودہ است مقصود ذکر قلبی است
 یا رعایت عدد نہ بخورد رعایت عدد. و در ذکر قلبی ذکر در یک نفس سہ کرت
 یا پنج کرت یا ہفت کرت تا بہست و یک کرت گوید. عدد طاق را لازم شمارد.

و حضرت خواجہ غلام الدین عطار قدس سرہ فرمودہ اند بسیار گفتن بشرط نیست
 باید کہ ہر چہ گوید از سر و قوت و حضور باشد تا فائدہ بران مرتب شود و چون
 در ذکر قلبی از سبب و یک بگذرد و اثر ظاہر نہ شود دلیل باشد بر بے حاصلی آن عمل
 و اثر ذکر آن بود کہ در زمان لغی وجود بشریت منفی شود و در زمان اثبات اثر
 از آثار تصرفات جذبات الوہیت مطالعہ فرماید و آنکہ حضرت خواجہ بزرگ فرماید
 اندکہ وقوت عددی اول مرتبہ علم لدنی است می تواند بود کہ نسبت با اہل بدایت
 اول مرتبہ علم لدنی مطالعہ این آثار تصرفات جذبات الوہیت بود کہ حضرت خواجہ
 غلام الدین فرمودہ اند چہ آن کیفیت و حالتی است کہ موصل بہت بہ مرتبہ و علم قریب
 لدنی دران مرتبہ کمشوت می شود و نسبت با اہل نہایت و قوت عددی کہ اول مرتبہ
 علم لدنی باشد کہ ذاکر واقع شود بہ ہر سریان واحد حقیقی در مراتب اعداد کوئی
 ہمچنان کہ واقع بہت بر سریان واحد عددی در مراتب اعداد حسابی بہت
 اعداد کون و صورت کثرت نمائشی است **فی الكل واحد یحییٰ یکی شان**
 ویکے از اکابر محققان این مضمون را چنین گفتہ اند قطعہ
 کثرت چونیک در نگری عین وحدت است **ما شکے مانند برین گر ترا شکے است**
 در ہر عدد کہ بنگری اندر دوسے اعتبار **گر صورتش بہ سنی کہ در مادہ دیکے ہر**
 و در شرح رباعیات فرمودہ اند رباعی :

سب میں ایک ہی اپنی پوری شان سے تجلی نکلے۔

در مذہب اہل کشف و ادراک خود ساری است در ہمہ افراد بحر و
 زیر کہ عدد گر چہ بدون است زحد ہم صورت و ہم مادہ اش است احد
 و بحقیقت این وقوف است کہ اول مرتبہ علم لدنی است۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔
 پوشیدہ نماں کہ علم لدنی علمے است کہ اہل قرب را بہ تعلیم الہی و تفہیم ربانی معلوم و
 مفہوم می شود نہ بدلائل عقلی و شواہد نقلی۔ چنانچہ کلام قدیم در حق خضر علیہ السلام
 فرمودہ کہ وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا و فرق در میان علم یقین و علم لدنی
 آن است کہ علم یقین از ادراک لوز ذات و صفات الہی است و علم لدنی کنایت از
 ادراک معانی و فہم کلمات از حق سبحانہ و تعالیٰ بطریق الہام است۔

وقوف قلبی۔ دآن بر دو معنی محمول است یکے آنکہ دل ذاکر واقف و
 آگاہ باشد بحق سبحانہ و تعالیٰ و آن از مقولہ یادداشت است و حضرت ایشان
 در بعضی از کلمات قدسیہ خود نوشتہ اند کہ وقوف قلبی عبارت از آگاہی و حاضر
 بودن دل است کہ دل را مانع یا لیسیتی غیر از حق سبحانہ نباشد و جای دیگر فرمودہ اند
 کہ در حین ذکر ارتباط و آگاہی بذكر شرط است و این آگاہی را شہود و وصول
 و وجود و وقوف قلبی می گویند۔ و معنی دوم آنست کہ ذاکر از دل واقف
 بود یعنی در اثناسے ذکر متوجہ بہ این قطع محکم صوری الشکل شود کہ او را
 بہ مجاز دل نی گویند و در جانب بیری مجازی لیستان چپ واقع است و او را
 لہ اور سکھا یا تھا ہم نے اُن کو اپنے پاس سے علم۔ لہ پارہ گشت مخروٹ شکل کا۔

مشغول و گویا بذر گرداند و نہ گذارد کہ از ذکر و مفہوم ذکر غافل و ذاہل گردد۔
 و حضرت خواجہ بہار الدین قدس سرہ در ذکر حبس نفس و رعایت عدد لازم نمی
 شمرده اند۔ اما وقوف قلبی را بہر دو معنی کہ گفتہ شد مہم نمی داشتند و لازم می شمارد
 اند۔ زیرا کہ خلاصہ آنچه مقصود است از ذکر در وقوف قلبی است۔ بہت
 مانند مرغی باشد ہان بر بیتیہ دل پاسبان کز بہینہ دل زایدت مستی و ذوق و قہقہ
 نمی فرمودند کہ طریق توجہ عارف علیہ خواجگان قدس التدار و احکم
 و پرورش نسبت باطنی ایشان چنان است کہ ہر گاہ کہ خواهند کہ بہ آن اشتغال
 نمایند اولاً صورت آن شخص کہ این نسبت از ویافتہ باشند در خیال در آورند
 تا آن زمان کہ اثر حرارت و کیفیت معبود ایشان پیدا شود بعد از آن خیال را نفی
 نکنند بلکہ اورا نگاہ دارند و چشم و گوش و ہمہ قوی متوجہ بہ قلب شوند کہ عبارت
 است از حقیقت جامعۃ النسانی کہ مجموع کائنات از علوی و سفلی مفصل آن است
 اگرچہ آن از حلول در اجسام متبرہ است۔ اما چون نسبت میان او و میان این قطعہ
 بحکم صنوبری باید نمود و چشم و فکر و خیال ہمہ قوی را بران باید گماشت و حاضران
 باید بود و بر در دل باید نشست۔ ما شک نداریم کہ درین حال کیفیت غلبت
 و بے خودی و نمودن آغاز می کند۔ آن کیفیت را فرض باید کردن و اپنے آن
 رفتن و ہر فکرے کہ در آید متوجہ بحقیقت قلب خود نفی آن کردن و بہ آن جزوے
 مشغول نامیدن و در آن محل بکلی درگیر گشتن تا آن نفی شود البتہ بہ صورت آن

شخص باید کردن و آن را نگاہداشتن تا باز آن نسبت پیدا شود آن زمان خود
 آن صورت نفی می شود۔ اما باید کہ شخص متوجہ آن را نفی کنند و اگر چہ بہ آن صورت
 و سادہ نفی نہ شود چند نوبت بہ اہم یا متعال بحسب معنی در دل مشغول شود
 و اگر بہ این نیز واقع نہ شود درون چند نوبت تامل کلمہ لا الہ الا اللہ برین
 طریق کہ لا موجد الا اللہ تصور کند و آن دوسومہ کہ مشوش او باشد از ہر نوع
 کہ باشد چون موجود نیست از موجودات ذہنی بہ تحقیق آن را بحق سبحانہ قائم بیند
 بلکہ عین حق داند زیرا کہ باطل نیز بعضی از ظہورات حق است و شک نسبت
 کہ بہ آن تامل ذوقی شود و نسبت عزیزان قوت گیرد و آن زمان مگر نیز نفی
 کند و بحقیقت بے خودی متوجہ شود و از پے آن رود اگر بہ آن ذکر لا الہ الا اللہ
 در دل بگوید و ہنوری نیابد بدل بجد چند نوبت بگوید واللہ را مدد دہد و بدل
 فرو برد و آن مقدار مشغول شود کہ بسیار طول نشود و چون بنید کہ ملول خواہد
 شد ترک کند و بداند کہ مادام کہ غیبت و بے خودی و نسبت عزیزان در ترقی
 باشد فکر در حقائق اشیا و توجہ بجزئیات عین کفر است۔ مصیع:

یا خودی کفر و بے خودی دین است

بلکہ فکر در اسماء و صفات حق سبحانہ نباید کرد درین دم و اگر نیز می رسد آن را
 نفی باید کردن بہ این طریق کہ گفتہ شد۔ اگر کسی گوید کہ درین صورت نفی حق
 لازم می آید جواب می گوئیم کہ حق را براے حق نفی می توان کرد۔ چنانچہ حضرت

خواجہ بزرگ قدس اللہ سرہ فرمودہ اند پس اگر فکر حق صرفت باشد ہر چند کہ
نفی کنی باید کہ زیادت شود زیرا کہ حق بہ نفی کس منفی نہ شود والا زائل گردد و نیز
مطلب روحانیت این طائفہ علیہ توجہ بہ نفسی است کہ سرحد دادی حیرت و مقام
تجلی انوار ذات است۔ اور ادران مقام وجود سے نفی باید و فکر در اسرار و صفات
شک نیست کہ ازان مرتبہ فروتر است۔ و باید کہ گفتگو سے واکل و شرب و ہمہ
حالات آن تہنیت جامعہ خود را نصیب العین خود سازد۔ و ادر ا حاضر دانہ
و بصورت خردی از حضرت جامعہ خود غافل نہ شود بلکہ ہمہ اشیاء را بوقت و مکان
داند سعی کند کہ آن را در ہمہ مستحسناات و مستقبحتاات شاہد نماید تا بجای
رسد کہ خود را در ہمہ بیند و اشیاء را آئینہ جمال با کمال خود داند بلکہ ہمہ را
اجزائے خود یابد۔ مصواع:

ہر دو درویش است جملہ نیک و بد

و در حالت سخن نیز باید کہ ازین مشاہدہ غافل نشود بلکہ گوشہ دل او بیدار
سوے باشد اگر چہ ظاہر او بجز ہائے دیگر مشغول باشد چنانچہ فرمودہ اند
از دروں سو آشنار د از برون بگیا باش۔ این پنن زیار دوش کم می بود اند جہان
و ہر چند حکمت بیشتر باشد این نسبت سے بہتر گردد و چون بہ مرتبہ برسد کہ آرزو
میان دل و زبان تواند کردن و خلعت اورا حجاب از حق نہ شود و حق حجاب از خود
نگردد آن زمان تواند کہ بصفت جذبہ در دیگران تصرف کند و اجازت ارشاد

و عتق خلق بحق آن کس را باشد کہ بہ این مرتبہ رسد و باید کہ خود را از غضب
اندن نگاہدارد کہ در راندن غضب طروت باطن را از نور معنی تہی و خالی می سازد
اگر غضبہ واقع شود یا قصورے دست دہد کہ در تہ قوی جاری شود و سر رشته
نیست گم گردد یا ضعیف شود۔ غسل بر آورد و اگر قوت مزاج وفا کند بہ آب سرد کہ
بسیار صفای دہد و الایہ آب گرم و جامہ پاک پوشیدہ در جائے خالی دو کثرت
بگذارد و چند نوبت بقوت نفس بر کشد و خود را خالی سازد و بعد از آن بہمان
الہی متوجہ شود و در ظاہر نیز پیش حضرت جامعہ خود تفرع کند و یکی توجہ نماید
و بداند کہ این حقیقت جامعہ مظاہر مجموع ذات و صفات حق است نہ ازان کہ
حق سبحانہ حلول کردہ بلکہ بمنزلہ صورت است در مرآة۔ پس این تفرع بہ حقیقت
نزد حق سبحانہ باشد۔ این لطیفہ از الفاس متبرکہ حضرت مولانا سعد الدین کاشغری
قدس اللہ سرہ مرقوم گشت۔

می فرمودند کہ ہر گاہ کہ موے بر تن تو بواسطہ حلے متغیر و متاثر
می شود از پے آن موے باید رفت۔

می فرمودند کہ خدمت مولانا نظام الدین علیہ الرحمۃ می گفتند کہ
سکوت النفع است از کلام۔ زیرا کہ از ہر سخن حدیث النفس حاصل می شود۔ فیہ
الہی ہرگز منقطع نیست۔ مانع دریافت آن فیہ حدیث النفس است۔ در صحبت
اولیاء اللہ دل خود را از حدیث النفس نگاہ باید داشت۔ زیرا کہ گوشہ است

ایشان را کہ آن حدیث را بہ آن می شنوند و مشوش و متعجب می شوند
 کہ کہ بطلان کتبی مشغول است اگر یکے از خارج سخن گوید مشوش و متعجب او می شود
 بلکہ اگر نگے بر روی ورق نشیند تشوش می یابد۔ جمعے برسیل دوام توجہ مشغول
 بجانب حق سبحانہ می دارند ہر آئینہ حدیث النفس مشوش می شود ایشان را
 نمی گذارد کہ مشغولی کنند۔

مولوی می گفتند کہ روزے شیخ از من پرسیدند کہ ظلم چیست گفتم
 وضع شے در غیر موضع۔ فرمودند کہ دل محل یاد کردن حق است ہر چہ غیر حق است
 در اینجا ظلم است۔ می گفتند کہ شیخ از من پرسیدند کہ ذکر کدام است گفتم
 "لا الہ الا اللہ" فرمودند ماہذا الذکر عبادت گفتم پس فرمایند۔ فرمودند کہ ذکر
 آن است کہ بدانی کہ نمی توان دانست۔ وہم شیخ فرمودند کہ روزے در جہل می یابد
 آورد و نیت نماز چنین می باید کرد کہ خدائے پرستم کہ نمی دانم اللہ اکبر۔
 در معنی این سخن کہ بعضے اکابر گفتہ اند سُبْحَانَ مَنْ لَمْ يَجْعَلِ
 الْخَلْقَ سَبِيلًا اِلَّا بِاِلْحَازٍ عَنْ مَعْرِفَتِهِ۔ می فرمودند کہ عجز از معرفت
 آن است کہ معلوم گردد کہ لَا يَعْرِفُ اللّٰهُ اِلَّا اللّٰهُ معنی معرفت مقتضی ترکیب
 انسانی نیست۔ آنچه در ترکیب انسانی ظاہر است از معرفت ازان انسان نیست
 ۱۔ پاک ہے وہ جس نے نہیں کیا مخلوق کے لیے کوئی راستہ مگر اپنی معرفت سے عاجزی اور
 درماندگی کا۔ ۲۔ اللہ کو اللہ ہی جانتے ہیں۔

بلکہ انسان آئینہ شدہ ہے کہ دروے صورت معرفت حق سبحانہ، عکس انداختہ
ست۔ اوچنین عجز منافی معرفت انسان نیست۔ چنانچہ بعضے گمان برده اند کہ
غیر از معرفت جہل است و این باطل است۔

مہی فرمود ذل حق سبحانہ غنایت فرمودہ چیزے چند از صفات بہ بندہ
نسبت کردہ و وعدہ و وعید را بران متفرع گردانیدہ و کمال بندہ جز در ان
یست کہ غایت سعی بجائے می آرد و ہمگی و تمامی خود را در سلوک طریقہ مستقیمہ
مروت کردہ خود را بجائے رساند کہ داند کہ انچہ اورا حق سبحانہ بہ آن منسوب
ناختہ از آن اوست۔ درویشی پس لیکن مردم اورا در و دراز گردانیدہ اند
روزی از اعزہ در مجلس حضرت الشیخان پرسید کہ اکابر صوفیہ قدس اللہ
ارواحہم گفتہ وجودے جز وجود حق و ہستی مطلق وجود نیست و ظاہر از پردہ مظاہر
یکے است بنا برین تحقیق مخالفت و منازعت اہل اسلام یا اہل کفر برے عیسیت
حضرت الشیخان باین دو بیت مثنوی جواب آن عزیز گفتند۔ مثنوی

چونکہ بے رنگی امیر رنگ شد موسیٰ یا موسیٰ در جنگ شد

بدن بے رنگی رمی کان داشتی موسیٰ و فرعون دارند آشتی

مہی فرمود فل کہ واقفان سر قدر مستتر کنند یعنی بعد از علم باین بنی
کہ مجموع معدوم اند و ظاہر بصورت مجموع اوست بیا سودند چو آبے کہ در
انہار و جداول است۔ یعنی بعد از ان کہ دانست کہ از انبساط بحر محیط اوست

اور لذت و ذوقے برسیدن به اصل خود که محیط است حاصل شد و در راحت افتادیم
چون بداستی که نخل کیستی فارغی گرمی و گریزیستی

وقتیکه ترک خود پرستی میفرمودند میخواندند مصیع هر چه بین از دوست بین با دشمنان گریزی
وقتیکه بیان شریعت میکردند و از ذکر هر منع می فرمودند می خواندند مصیع : لغز کمر
زن که نزدیک است یار و وقتیکه بیان قابلیات میکردند خواندند مصیع
بقدر روزنه افتد بخانه نور قمر در بیان ضعف ارادت طالبان میخواندند
بیت : گوارا بابل رفتند و شهر عشق شد خالی به جهان پر شمس تبریز بیت کو مردی چو مولانا
در بیان این معنی که بسے کسان را بواسطه التفات این طائفه ذوق
حاصل شده و به اندک ترک ادبی آن ذوق نماند - بیت :-

برده لبوی و دوات آمده بود چون تو کز باختی کسے چه کند
در بیان شکایت از قید بشری می فرمودند که بر درمزار شیخ ابو بکر
فخاں شاشی علیه الرحمہ نوشته دیدم که قطعه :

دانی چه حکمت است که فرزند از پدر منت ندارد و آرد هفت روز و شب خود
یعنی درین جهان که محل حوادث است در محنت و جود تو آورد و مرده
وقتیکه بیان طریقه رابطه میکردند این ابیات از مثنوی خواندند مثنوی :
آن یکے را روے او شد روے هست و آن یکے را روے او خود روی او هست
روے هر یک می نگر می دار پاس بو که گری تو ز خدمت روشناس

رسالہ مراتب سستہ

مولانا عبدالرحمن جامی رح

بسم اللہ الرحمن الرحیم

فافی الوجودِ الّا عینٌ واحدةٌ ہئی حقیقۃُ الحقّ ووجودُ
 وھوالموجود والمشہود وھذہ الحقیقۃ الواحدۃ لہا
 مراتبُ ظہور وْبُرُوزٍ لانتا ہئی ابدًا فی التّعیّنِ والکنِ اثنانِ
 مہما منسوبۃٌ الی الحقّ سبحانہ وتعالی وثلاثۃ منسوبۃٌ الی
 الّکونِ وواحدۃٌ ہئی الجامعۃُ بینہما۔ المرّتبۃُ الأولى مرتبۃُ
 الغیبِ الاولِ وھو التّعیّنِ الاولِ یعنی تعقّلُ الحقّ سبحانہ
 نفسہ بنفسہ وادراکہ لہا من حیث تعینہ وعلیہ بہا و
 بجمیع الصّفاتِ والتّعیّناتِ والمّاہیاتِ علی السّبیلِ الجمیعِ و
 الاجمالِ۔ المرّتبۃُ الثّانیۃُ مرتبۃُ الغیبِ الثّانی وھو التّعیّنِ

الثانی یعنی تحققُ الاشیاء و تمیزها و ثبوتها فی حضرة علم
الازی و ظهورها یعالَم بِها علی وجه التفصیل و الفرق لا
لا نفسها ولا لامثالها۔ المرتبة الثالثة مرتبة الارواح
وهی مرتبة ظهور الاشیاء الکوینیة البسیطة لنفسها و
لامثالها بحیث تكون الارواح مدركة الاعیانها و
التمیزات حقایقها۔ المرتبة الرابعة مرتبة المثل
وهی مرتبة وجود الاشیاء الکوینیة المركبة اللطيفة
التي لا تقبل التبعض والتجزی واللتیام والخرق۔
المرتبة الخامسة مرتبة الأجساد وهی مرتبة وجود
الاشیاء الکوینیة المركبة کیفیة التي تقبل التبعض و
التجزی واللتیام والخرق۔ المرتبة السادسة هی المرتبة
الجامعة لجميع المراتب وهی مرتبة الانسان۔

فصل۔ بدان ارشدك الله الرشید كه عالم ارواح و قسم ان
قسمه آنكه بعالم اجسام بوجه ازوجه تعلق ندارند باعتبار تدبیر و تصرف
الیشان را كرو بیان گویند۔ والیشان نیز دو قسم اند قسمی آنند كه از عالم و عالم
پنج خبرند دارند ^{قصد} هاءوا فی جلال الله و تفردوا فی جمال الله تبارا
و تمجدوا والیشان را ملائكة مهمیه خوانند۔ و قسمی دیگر آنند كه اگرچه بعالم اجسام

تعلق ندارند و در شہود قیومیہ شفیقتہ و متحیرانند۔ اما حجاب بدرگاہ الوہیت و
وسائط فیض ربوبیت اند و ایشان را ملائکہ جبروتیہ خوانند و در صفت اول
ایشان روح اعظم است کہ اورا عقل اول میخوانند و در صفت اخیر ایشان
روح القدس است کہ اورا جبریل میگویند و قسم دیگر آنند کہ بعالم احسان
دارند باعتبار تدبیر و تصرف ایشان را ملکوت خوانند۔ و قسم دیگر آنند کہ در
ارضیات تصرف میکنند و ایشان را ملکوت ادنی گویند۔ و ارواح ناری نیز از
ملکوت ادنی اند کہ ایشان را جن و شیطان خوانند۔ و بعضی از ایشان قابل
تکلیف اند و بعضی قبول کننده رزہ و نماز اند و بعضی کافرانند و بعضی نہ۔

فائدہ۔ عالم مثال واسطہ است میان عالم ارواح و عالم اجساد و
جماعتی از علماء از عالم خیال خوانند۔ و آن را پیش محققان تفسیر است
بعضی از آن است کہ قوت تخیل انسانی در ادراک آن شرط است و آن را متصل
گویند و بعضی از آن است کہ قوت تخیل انسانی در ادراک آن شرط نیست
و آن را خیال منفصل میخوانند تجسّد ارواح و تشخیص اخلاق و اعمال و ظهور
معانی بطور ملائمہ و شہود ذوات مجردہ در صور اشباح جسمانی ہم درین عالم بود
و ظهور جبریل در صورت وحیہ کلی و دیگر ارواح ملائکہ و شہود خضر علیہ السلام و
السلوة علیہ و دیگر انبیاء و اولیاء ہم درین عالم باشند و همچنین بہت صورتها
در اینها و چیز ہاے سانی ظاہری گردد و ہر موجودے درین عالم مناسب

این عالم صورتی دارد و حکم و شال و ست جملہ مراتب را از افلاک و
 ارکان و جمادات و نباتات و حیوانات و انسان و کواکب و جن و شیطان و
 النفوس الی انسانیه الکامله الینما تنشأ کلون فی هذا العالم
 بأشکال غیراً شکارہم المحسوسہ و هم فی دار الدنیا یظہرونها
 علی من یرون الظہور علیہم لقوت انساخہم من الابدان
 و بعد الی انتقال الی الآخرۃ یزداد تلك القوۃ الارقیاع
 المانع البدنی فیہو لایعہم المسلمون بالبدن لای

(ترجمہ: و نفوس انسان کہ کامل اند نیز صورت می کنند درین عالم بصورت
 سوائے صورت ایشان کہ دیدہ می شود و ظاہر و ایشان در حیات دنیا ظاہر
 می کنند آن صورت را کسی کہ می نمایند ظہور را بر آن کس براسے قوت برآمدہ
 روح ایشان از بدنہا و پس نقل کردن روح بسوے آخرت زیادہ می شود.
 این قوت براسے دور شدن مانع بدنی پس این گروه کہ از صورت بدل می
 شوند ایشان مسلمان اند کہ ایشان را ابدال گویند۔

قائدہ۔ اعلم ان عالم المثال یشبہ بالجوہر البسمانی
 فی کونہ محسوساً مقدّراً و بالجوہر المجرد العقلی الروحانی
 فی کونہ لطیفاً اندرانیاً و لیس بجسم مرکب مادی و
 بجوہر مجرد عقلی لانه برزخ بینہما و کل ما هو

بَرَزَخُ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ لِأَبْدَانِ أَنْ تَكُونَ غَيْرُهُمَا وَلَهُ النِّسْبَةُ
 بِكُلِّ مِنْهُمَا وَقَدْ صَرَّحَ الشَّيْخُ فِي الْفَتْوَحَاتِ بِأَنَّ هَذَا الْبَرَزَخُ
 غَيْرُ الْأَوَّلِ لَا مَكَانَ ظُهُورِ مَا فِي الْأَوَّلِ فِي الشَّهَادَةِ وَارْتِنَاعِ
 رُجُوعِ مَا فِي الثَّانِي إِلَيْهَا فِي الْآخِرَةِ وَقَلِيلٌ مَنِّي بِكَاشِفِ
 مَخْلَافِ الْأَوَّلِ وَبِهَذَا يُشَاهِدُ كَثِيرٌ مِنْهَا الْبَرَزَخَ أَوَّلَ فَيَعْلَمُ
 مَا يَقَعُ فِي الْعَالَمِ مِنَ الْحَوَادِثِ وَلَا يَقْدِرُ عَلَى مَكَاشِفَتِهِمْ أَمْحُوَالِ
 الْمَوْتِ فِي الْأَلَا قُطَابِ وَالْأَفْرَادِ .

فَالْمَعْنَى - عَالَمِ اسْتِبَادِ وَتَقْسِمِ اَنْد - علویات و سفلیات - اما علویات
 چون عرش و کرسی و کواکب و افلاک باتفاق اهل کشف و شهود و عرش و
 کرسی طبعی اند نه عنصری و البته قابل کون و فساد نیستند چه سطح کرسی زمین ثابت
 است و عرش سقف بهشت چنانکه انا اشارت حدیث نبوی و دلالت قرآن
 مجید مفهوم می گردد - اما کواکب دیگر و افلاک قابل کون و فساد و خرق و التیام
 اند - اما سفلیات چون بساط عنصریات و آثار علوی مانند آتش و باد و آب و
 خاک و برق و رعد و ابر و باران و مرکبات چون جماد و نبات و حیوان و انسان
 غنوم و خصوص در ادراک اکثر آن مشترک اند - اما حقایق ملکوت بر خواس
 را بران اطلاع نه بود و همچنین عوالم دیگر که توابع عالم اجسام اند چون حرکت و
 سکون و ثقل و خفت و لطافت و کثافت و الوان و انوار و حر و سرد و اسوات

وردانج وعلوم والذراع واصناف -

فصل - الحقیقۃ الالہیۃ حافیۃ لجمیع المظاہر

فی کل المراتب فان المرتبة الاولى اعنی الیقین الاول یوجد فیہا العلم بالذات ولسائر الصفات والتعینات والاثبات علما جمالیاً غیر تفصیل - و فی المرتبة الثانیة عین الیقین الثانی یوجد فیہا العلم بالجمیع علما تفصیلاً - و فی المرتبة الالہیۃ یوجد جمیع ما فی هذه المراتب لا شتمالہا علیہا و علی معنی احدیۃ الجمعیۃ الکمالیۃ الالہیۃ لا یتصور الزیادۃ علیہا من حیثۃ التمام والکمال - فظهر ان الصورة الکمالیۃ الالہیۃ الظاہرۃ بحسب جمیع هذه المظاہر والمشاہد لا یمکن ظهورها من حیث ہی کذلک الا فی هذا المظهر والمشهد اگر وجود حق سبحانہ تعالیٰ مرآت اعتبار کنی ظاہر دروے احکام و آثار اعیان است نہ اعیان قائمہا ما شمت رائحۃ الوجود من حیث هو وجود کما هو شان المرآت - و اگر اعیان را مرآت اعتبار کنی ظاہر دروے اسما و صفات و شیونات و تجلیات وجود است نہ وجود من حیث هو وجود و نہ اعیان کما غرقت من شان المرآت - پس وجود حقیقی و اعیان ثابتہ ہر دو از لا وابداء در مرتبہ بطون اند و ظاہر احکام و آثار

اعیان اند باعتبار اول اسماء و صفات و شئیونات و تجلیات و وجود حق سبحانه
و تعالیٰ به اعتبار ثانی ۔

داجب بجلوه گاہ عیان نازناہ گام	مکن ز تنگنای ادب ناکشیدہ رخت
بر لورج صورت آمدہ مشہود خاص جام	در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب چیست
برداشتہ ز جلوه احکام خویش گام	ہر یک نفقہ لیک زمرأت اند گر
در جام عکس بادہ و در بادہ نگ جام	بادہ نہان و جام نہاں آمدہ پدید

رسالہ تحفہ مرسلہ

کہ حضرت شیخ ابوسعید مخزومی برائے حضرت پیر عبدالقادر جیلانیؒ

فرستادہ بود

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والعاقبة للمتخلین عن الکوفین
والسلام علی المظہر الاثم محمد صلی اللہ علیہ وسلم والیہ
اجمعین۔ اما بعد۔ می گوید بندہ گنگار محتاج بہ شفاعت نبی مختار صلی اللہ
علیہ وسلم شیخ محمد مبارک مخزومی مشہور بہ ابوسعید بن شیخ علی معرووف بہ فضل اللہ
مخزومی سلمی بن شیخ رضی الدین بن ابی خالد بن شیخ مہران طوسی این قدریت
در سخنان حقایت کہ جمع کردہ ام برائے فرزند نیک عبدالقادر جیلانی تا آوہ
شود بر حقیقت بامہ یہ محض فضل و کرم ادب حانہ و تعالیٰ و گردانیدم ثواب آن
برائے روح پاک رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و نامیدم اورا بہ تحفہ مرسلہ
یعنی فرستادہ شدہ بہ سوسے بنایب پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ و سوال می کنم

اللہ تعالیٰ را کہ برساند ثواب او بوی صلی اللہ علیہ وسلم کہ بہ تحقیق او بہ ہر شے قادر است و با جابت لایق۔

بدانید اسے برادرانم سعادتمند کند شمس را اللہ تعالیٰ و ما را کہ حق سبحانہ ہمہ است وجود و آن وجود را نسبت شکل و نہ کرانہ و نہ اندازہ و با وجود این ہمہ طور می کند و تجلی می نماید بہ شکل و کرانہ و تخریبی شود از انچه بودی روی از عدم کرانہ و شکل بلکہ در حال همچنان است کہ بود از ازل۔ و وجودی کہ است و با سہما مختلف و متعدد و این وجود حقیقت جمع موجودات و باطن آن و بین کائنات تا کہ یک زتہ زانی نیست از آن وجود و آن وجود بمعنی تحقق و حصول نیست کہ این از معانی مصدریہ اند و موجود نسبت ندہ خارج پس بہ این معنی اطلاق کردہ نمی شود بر ذات حق سبحانہ و تعالیٰ کہ موجود است در خارج تعالیٰ عَنْ ذَلِكَ غُلُوسًا کَبِيرًا بلکہ مراد من بہ این وجود حقیقی است متصف بہ این صفات یعنی وجود آن حقیقت بذاتہ است و وجود دیگر موجودات بہ آن حقیقت است و منتفی است نیز آن حقیقت در خارج و آنکہ آن وجود از حیثیت کہ نہ منکشف است نمی شود بر اسے ہیکس و در نمی یابد در عقل و نہ دہم و نہ حسہا و در نہ آید در قیاس چہ این ہمہ حادث اند و حادث در نمی یابد مگر حادث را ذات و صفات او سبحانہ ازین بلند است بلندی بزرگ دہر کسی کہ ارادہ کند معرفت خدا سے تعالیٰ را بہ این وجہ یعنی براہ عقل و دہم و می کند درین پس بہ تحقیق

زبان کرد وقت خود را و به تحقیق براسے این وجود مراتب بسیار است مرتبہ اولی
 مرتبہ لا تعین است و مرتبہ اطلاق و مرتبہ ذات صرف لیکن نہ بہ این معنی کہ مقید
 است بہ قید اطلاق یا مفهوم سلب تعین براسے ذات او ثابت است درین مرتبہ
 بلکہ بہ این معنی کہ آن وجود درین مرتبہ منزہ از نسبت جمیع لغوت و جمیع صفات
 است و پاک است از ہمہ قیدها تا کہ از قید اطلاق ہم و این مرتبہ نامیدہ شود
 بہ مرتبہ احدیت و این مرتبہ کہنہ ذات حق سبحانہ است و نسبت بالا را
 مرتبہ دیگر بلکہ ہمہ مراتب زیر او است و مرتبہ ثانی مرتبہ تعین اول است و آن
 عبارت است از علم او سبحانہ تعالیٰ بہ ذات خود و صفات خود و بہ جمیع موجودات
 بر طریق اجمال بدون امتیاز بعض از بعض و این مرتبہ نامیدہ شود بہ وحدت
 و حقیقت محمدیہ صلی اللہ علیہ وسلم کہ منظر این مرتبہ محمد است صلی اللہ علیہ وسلم
 و مرتبہ سیومی در تعین ثانی است و آن عبارت است از علم او تعالیٰ بذات و
 صفات خود و بہ جمیع موجودات بوجہ تفصیل و بوجہ امتیاز بعض از بعض دیگر
 و این مرتبہ نامیدہ بہ وحدت و حقیقت انسانی کہ منظر این مرتبہ
 انسان کامل است۔ و مرتبہ چهارم مرتبہ ارجاع است و آن عبارت است از
 اشیا و کونیہ بسبیلہ کہ ترکیب دروے نیست کہ ظاہری شوند بر ذوات خود و بر
 امثال خود۔ و مرتبہ پنجم مرتبہ عالم مثالی است و آن عبارت است از اشیا و کونیہ
 لطینہ کہ قبول تجزئی و تبعیض و خرق و التیام نمی کنند۔ مرتبہ ششم مرتبہ عالم حساب است

وآن عبارت است از اشیاء کونیہ کثیفہ کہ قبول تجزئی و تبصیح می کنند۔ و مرتبہ ہفتم جامع است برائے ہمہ مراتب مذکورہ خواہ جسمانی یا شد خواہ نوری و این بحالی آخرین است کہ انسان باشد۔ و این ہفت است مرتبہ اولی مرتبہ لبطون است و شش باقی مراتب ظہور کلی و مرتبہ ہفتمی و ستمی کہ عروج کند ظاہری شود و رو ہمہ مراتب مذکورہ و بروجہ اکمل بود ظہور آنها در پیغمبر ماصی اللہ علیہ وسلم۔ و برآ ہمیں سبب بود ختم پیغمبران و اسماء سہ مرتبہ الہی اطلاق کردہ نمی شود بر چهار مرتبہ کونیہ خلقیہ و همچنان جائز نیست اطلاق مراتب کونیہ بر مراتب ربانیہ۔ و برآے این وجود دو کمال است۔ کمال ذاتی و کمال صفاتی و اسمائی۔ و کمال ذاتی پس عبارت است از ظہور او تعلق بر نفس خود بالنفس خود در نفس خود برآے نفس خود بے اعتبار غیر و غیریت و غنا و بی پروائی مطلق لازم است برآے این کمال۔ و این کمال مشاہدہ اوست سبحانہ و تعالیٰ در نفس خود ہمہ شیونات و اعتبارات کونیہ و الہیہ را مع احکام و لوازم و مقتضات است آنها بروجہ کلی اجمالی برآے مندرجہ دون آنها در بطون۔

و وحدت ذات پاک مانند ندرج بودن ہمہ اعداد در ہر اعداد و درین مرتبہ برآے آن نامیدہ شدہ است۔ اللہ تعالیٰ غنی مطلق۔ زیرا کہ اللہ تعالیٰ بہ این مشاہدہ مستغنی است از ظہور بروجہ تفصیل و اورا حاجت نیست بہ مشاہدہ عالم داخہ درو است کہ مشاہدہ جمیع موجودات حاصل است۔

برائے اول تعالیٰ در ذات او برائے مندرج بودن کل در بطون وحدت
 و این مشاہدہ شہود علی و شہود مفصل در مجمل و شہود کثیر در واحد و شہود نخل
 مع شاخہا در خستہ ترما است۔ اما کمال اسمائے پس عبارت است از ظهور
 اول تعالیٰ و شہود ذات او در تعینات خارجیہ کہ عالم و آنچه در دست و این
 عینی وجود ہے بہت چوں شہود مجمل در مفصل و واحد در کثیر و خستہ ترما
 در نخلین۔ و این کمال اسمائی موقوف بہت بر وجود عالم۔ زیرا کہ این شہود
 حاصل نمی شود الا بطور اوسمانہ و تعالیٰ بر وجہ تفصیل و این وجود حاصل
 نہ کردہ بہت در موجودات و نہ متحد شدہ بہت بہ آن کہ حلول و اتحاد را لا بہ
 است از دو وجود تا حلول کند یکے در دیگرے یا متحد شود بوسے وجود
 یکے بہت تعدد در بوسے ہرگز نیست و تعدد ہے کہ بہت در صفات چنانچہ
 ذوق و وجدان عارفان بدان گواہی می دہد و بندگی و تکلیف و راحت و
 عذاب و احتیاج ہمہ راجع بہت بسوے تعینات و این وجود بہ اعتبار
 مرتبہ اطلاق منزہ بہت ازین اشیا۔ و این وجود محیط بہت بہ جمیع موجودات
 مانند احاطہ ملزوم بلازم آن و مانند احاطہ موصوف بہ صفات خود
 و مانند احاطہ ظرف بہ مملو و نہ احاطہ کل بجز تعالیٰ اللہ عن ذالکہ
 علواً کبیرا۔ و چنانچہ این وجود بہ اعتبار اطلاق محض ساری بہت در ذوات
 ہمہ موجودات بہ حیثیہ کہ آن وجود در آن ذوات عین ذوات بہت

چنانچہ بودند ذوات مذکورہ قبل از ظهور بہ آن وجود عین آن وجود ہمچنان صفات کاملہ آن وجود بہ اعتبار کلیہ و اطلاق خود ساری هستند در جمیع صفات جمیع موجودات بہ حیثیتہ کہ هستند آن صفات کاملہ در ضمن صفات موجودات عین صفات ایشان چنانچہ بودند صفات موجودات پیش از ظهور در آن صفات عین آن صفات۔ و عالم بہ جمیع اجزائے خود اعراض است و معروض ہمان وجود است و عالم سہ موطن است۔ یکے تعین اول و نامیدہ شود و عالم درین مرتبہ بشیون الہی۔ و موطن ثانی تعین ثانی است و نامیدہ شود درین موطن اعیان ثانیہ۔ و موطن ثالث تعین خارجی است و نامیدہ شود درین موطن اعیان خارجیہ و اعیان ثانیہ نہ نمیدہ است بوسے وجود و سوائے آثار آن هیچ چیز ظاہر نیست و دریافتہ شدہ در ہر شے ہمان وجود است و بواسطہ او آن شے مدرك است چون نور بہ نسبت سائر الوان و اشکال کہ بواسطہ نور مدرك می شوند و بسبب دوام شدت ظهور وجود نمی دانند این ادراک را مگر خواص۔ و قرب و قسم است قرب نوافل و قرب فرائض۔ اما قرب نوافل پس زوال صفات بشریہ است و ظهور صفات اولیٰ بر بندہ بہ این طور کہ درین مرتبہ زندہ می کند و میراند باذن او تعالیٰ و می شنود و می بیند از جمیع جسد خود نہ از گوش و چشم فقط و ہمچنان می شنود از بعید و می بیند مبہرات را از بعید و برین قیاس ہمہ صفات۔ و این است معنی قتلے بندہ در صفات الہی و این ثمرہ نوافل است

اما قریب فراق پس فتنے بندہ است تماماً از شعور جمیع موجودات تا کہ از شعور خود ہم بکشیته کہ باقی نمی ماند در ذات او مگر وجود حق سبحانہ و این است معنی بقولے بندہ بذات او تعالیٰ و این ثمرہ فراق است۔ و بعضے از قائلین بوحثیت وجودی دانند کہ حق سبحانہ حقیقت و باطن جمیع موجودات است بعلم لفظی لیکن مشاہدہ نمی کنند حق سبحانہ را در خلق۔ و بعضے از ایشان آنا نند کہ مشاہدہ می کنند حق سبحانہ را در خلق مشاہدہ علی داین مرتبہ ادنی است و بعضے از ایشان مشاہدہ می کنند حق را در خلق و خلق در حق بکشیته کہ مانع نمی ایشان را مشاہدہ حق در خلق و نہ بالعکس۔ و این مرتبہ علی است از دو مرتبہ سابقہ و این مرتبہ انبیاء است و ہم بمرتبہ اقطاب بہ متابعت انبیاء علیہم السلام و حال است حصول مرتبہ در میانہ ازین سہ مراتب برائے کسی مخالف شریعت باشد چہ نام است مرتبہ علی را و جمیع موجودات از حیثیت وجودین حق سبحانہ تعالیٰ است و از حیثیت تعین غیر او پس غیریت اعتباری است و از روی حقیقت پس ہمہ خلق حق سبحانہ تعالیٰ است و مثال او حباب و موج و کوزه و برف است۔ پس اینها فی الحقیقت ہمہ عین آب اند و از جهت تعین غیر آب و دلائل وحدت و یود از قرآن و حدیث و اقوال بزرگان بسیار است و در موضع خود مذکور۔

وصیت :- اے طالب راہ اگر خواہی وصول باللہ تعالیٰ پس

لازم گیر متابعت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم اولاً و قولاً و فعلاً و ظاهراً و باطناً۔ بعد
از ان کن مراقبہ وحدت و ہود ثانیاً۔ واد آن است کہ نگہداری معنی کلمہ طیبہ
بغیر شرط وضو و اگر وضو باشد پس بہتر است و بغیر تخصیص وقت و بغیر ملاحظہ
دم بوقت دخول و خروج دم و بغیر ملاحظہ حروف کلمہ طیبہ بلکہ ملحوظ دارد
معنی آن را فقط در ہمہ حال استادہ و نشستہ و روندہ و خفتہ و حرکت کنان
و آرام کنان نواشان و خوران۔ و طریق مراقبہ آن است کہ فنا کنی اولاً نہایت
و حقیقت خود بہ این معنی کہ نباشد حقیقت و باطن تو غیر اللہ تعالیٰ تا کہ ترا
ہیچ اتمیت و حقیقت باقی نہاند و این معنی لا الہ است۔ ثانیاً ثابت کن حق
بہانہ و تعالیٰ را در باطن خود۔ و این عین معنی لا الہ است۔ پس اگر گوئی
چون وجود یکے است پس کدام چیز را نفی کنم و کدام را اثبات۔ پس می گویم
نفی کن وہم غیریت و دوی را کہ در خلق ناشی شدہ است در باطن تو کہ آن
وہم باطل است و ثابت کن حق سبحانہ تعالیٰ را در باطن خود۔ اسے طالب حق
چون غالب شود حال بر تو پس قادر خواہی شد بر نفی اتمیت و ہی خود بلکہ باقی
نہی ماند در تو مگر اثبات حق سبحانہ بہ فضل خدا روزی دہد ما را و شمار اللہ

تعالیٰ این مقام بحر مت نبی علیہ الصلوٰۃ والسلام۔ آمین یا رب العالمین !
الَا يَا سَاكِنَ الْقَصْرِ الْمُعَلَّى سَتَدْفِنُ عَنْ قَرِيبٍ فِي التُّرَابِ
لَهُ مُلْكٌ يُنَادِي كُلَّ يَوْمٍ لَدَا لِمَوْتٍ وَابْنُوا لِلْخُرَابِ

يَلُوحُ الْخَطُّ فِي الْقَرِطَاسِ وَهَرَا وَكَاتِبُهُ رَمِيًّا فِي التُّرَابِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ كَمَا لَا يَلِي آيِدَارَ لَفْظٍ وَمَعَانِي دَفْرَائِدِ تَابِدَارِ اسرارِ خدادانی
 گل وریحانِ طریقت را چمن و شناسندگانِ حقیقت را انجمنِ مشتمل بر حقائق
 مفصله و مجملہ یعنی ترجمہ فارسی "تحفہ مرسلہ من تتاریج افکار عالم نبیل و فاضل
 جلیل مولوی نور محمد صاحب بہ فرمایشِ محب احب جناب
 قریشی غلام نبی صاحب از قلم شکستہ رقم احقر العباد فضل احمد وزیر آبادی
 کہ بجا آوری او امر بزرگان را صلاح کونین پندارد و بتاریخ پانزدہم ماہ
 ربیع الثانی ۱۲۹۷ ھ ہجریہ بمقام شاہ پور صورتِ اختتام یافت۔
 "والسلام"

توضیح مصطلحاتِ صوفیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

بہ تحقیق خواجہ محمد پارسا علیہ الرحمہ کہ بیک واسطہ (حضرت عطاء الدین
 عطار) بحضرت بہار الدین نقشبند برسند

۱۷۰۰ء یہ رسالہ برادرِ محترم پیر عبد الحمید صاحب جالندھری سے حاصل کیا تھا۔ کئی کچھ
 لائبریری پٹنہ میں بھی دیکھا تھا۔ اور گو کہ راقم کی کتاب علمی نقوش میں وہ شایع ہو چکا ہے لیکن
 یہاں متعلقہ رسائل کے ساتھ دوبارہ شایع کرنا مناسب معلوم ہوا۔

حرف الالف

امتزاج جلالیات و جمالیات را گویند۔ اجازت ادب و استیلاے الہی
جل شانہ را گویند۔ آئندہ تعلق دقیقہ ربوبیت بود کہ باہمہ مخلوقات پیوستہ است
چون تعلق خالقیت بخلقیت۔ ایمان مقدار انس را گویند کفرت حق سبحانہ اسلام
احوال مطالبہ را گویند بانبیاء علیہم السلام (بر حجابے را گویند کہ مانع سبب حصول شدہ
افگشت صفت احاطہ را گویند آزادی مقام محو ذات عاشق را گویند

حرف الباء موحده

بُست تلمی شاہد معنی را گویند کہ بر صفتہ ماورائے صفات دیگر بر دل سالک
ظاہر شود وہم مطلوب مطلب را گویند۔ بیقیدی طلب بتن حق را گویند بیہوشی مقام
طس را گویند کہ توصفات است۔ بیگانگی استغناء عالم ربوبیت را گویند کہ هیچ مقتضی
نیست ذیچ وجہ مشابہت مماثلت ندارد بیاہان وقایع طریق را گویند بآران نزول
رست را گویند بناء گوش دقیقہ محبوب را گویند۔ بازو صفت شدت را گویند۔
بہانگی مقام تکلیف را گویند بیداری عالم جور را گویند۔

حرف الباء فارسی

پیر مغان و پیر خرابات۔ کامل و کس را گویند۔
ہر کو کہ خرابات نہ شد بے دین است زیرا کہ خرابات اصول دین است
از خرابات خراب شدن صفات شہریت باشد و فانی شدن وجود جسمانی و باقی آمدن

بروحانی در اشعه نور ذات که اصول دین از بر لے آبادانیست که تا این خرابی دست
 نہ دید و حقیقت آن ظاہر و پیدانہ شود و آنچه در گوہر آدمی پنهان گفتہ اند در خرابی پیدا
 شود، آنگاہ او بحقیقت خود بینا گردد و شرح در از بہت دلائل ہرگونہ فہم نباشد و
 گردے کہ این معنی ندانند و حدیث زلف و دل و صنم میشوند برایشان الحار کنند و
 از احوال اینہا بے خبر بوند و ندانند کہ عالم معنی لطیف ہست و وجود روحانی مادام کہ
 از صورت مجرد نباشد بہ ادراک لہری ماراہ نتواند رفت و بحسب اقتضای معانی
 ہر معنی را صورت خاص یا بد کہ بر وقایم باشد و مفہوم شود و مثال عینیہ در عالم
 کوئی ازین قبیل دان پس ازین بہت عارفان ہر معنی را بصورتے باز نمودند و
 ہر صورتے معنی خاص خواستند بدین طریق مثلاً محبوب گویند و مراد از حق عزائمہ باشد
 و حقے کہ مستغنی دارند و را از دوستی مطلقاً چودہ موالغے را گویند کہ میان عشق
 و معشوق بود از لوازم طریق نہ از بہت..... و عاشق را در معشوق در بازو۔ پیچ
 زلف اشغال الہی جل شانہ را گویند۔ پیام ادا و لواہی را گویند۔ پاکباز
 توبہ خاص را گویند۔ **حرف التاء فوقانی**

قریباً مراد از مرد روحانیست کہ صفات ذمیمہ نفس امارہ او تبدیل بصفت
 حمیدہ شدہ یا شدہ و دقایق حقائق را نیز گویند۔ ترسا بچہ دار دینی را گویند۔ تکر
 غور دادن معشوق را گویند۔ توانائی صفت فاعل مختاری ہست۔ توانگری جمع صفت
 کمال بود۔ تا ختن نشان اولوالہر الہی را گویند۔ ترک قاذبہ الہی را گویند کہ

سالک مجاہدہ و رنج بسیاری کشد و کثادتنی یابد ناگاہ جذبہ الہی جل شانہ دور رسد
و اورا بمقصود رساند۔ تا راج سلب اختیار سالک را گویند۔ توبہ بازگشتن از
خیزناقص و نازل را گویند۔ ترائہ آئین محبت را گویند۔ قاب الوار ذات را گویند

(حرف الثامثلثہ یافتہ نشد)

حرف الحیم تازی

جلالی اظہار استغنائے معشوق است از غشش عاشق و آن دلیل نفی وجود
و غرور عاشق بود و اظہار بے چارگی و بقائے ظہور عاشق است چنانکہ عاشق را عین
حاصل شود کہ اوست۔ جفا پوشانیدن دل سالک را گویند از معارف و مشاہدات
کہ اورا بدانہا تربیت کردہ اند۔ جور بازداشتن سالک بود از سیر عروج۔ جنگ
امتحانات الہی جل شانہ را گویند۔ جافان صفت قیومی را گویند کہ قیام جملہ موجودات
با اوست کہ اگر آن دقیقہ پیوستہ بہ موجودات نبودے هیچ جز در وجود بقا نیافتے۔
جانفرا صفت لقا را گویند کہ سالک از ان صفت باقی ابدی گردد۔ جرعه
اسرار مقدمات را گویند کہ در سلوک از سالک پوشیدہ ماندہ بود۔ جام احوال را گویند
جلیس عالم طبعی را گویند۔ حرف الحیم غمبی

چشم و ابرو و جمال لہام غمبی باشد کہ بر دل سالک وارد شود۔ چشم
پر خمار شرم کردن راست از سالک لیکن کثافت آن احوال نزد اہل کمال ظاہر است
چشم ترک سہر مراتب عالیہ را گویند کہ اہل کمال آنرا پوشیدہ دارند و برخدائے

سبحانہ، پر آن اطلاق نباشد چشم مست سر الہی را گویند بر تقصیرے کہ از
سالک در وجود آید چہرہ کلگون تجلیاتے را گویند کہ در غیر مادہ بود در خواب
یا در حالت بے خودی و بیداری۔ چوگان تقدیر احکام را گویند نسبت بہ عاشق
در راہ عاشق۔

حرف الحار حطی

حسن جمعیت کمالات را گویند در یک ذات و آن جز حق را نباشد۔
حجاب موانع را گویند کہ عاشق را از معشوق باز دارد بنوعی از انواع معاملہ
عاشق۔ حیل الملتین عبارت از دست آور نوعمیت کہ کلام ربانی باشد۔
حضور مقام وحدت را گویند۔ حج سلوک اللہ را گویند۔ حلاوت
ظہور الوار را گویند کہ از راہ مشاہدہ حاصل آید مجرد از مادہ۔

حرف الحار

خمار و بادہ فروش پیر و مرشد را گویند۔ خشم ظہور صفات
قر را گویند۔ ختم موقت را گویند۔ ختم زلف سر را الہی را گویند۔ خنڈانہ
عالم تجلیات را گویند کہ عالم قلب است۔ خرابات خرابی عالم بشریت است
خال سیاہ عالم نیستی را گویند۔ خط سیاہ عالم غیب را گویند۔ خط
سبز عالم برزخ را گویند۔ خواب فناے اختیاری را گویند۔

حرف الدال مہملہ

دیر و خرابات عالم معنی و باطن عارف را گویند کہ کامل باشد۔

دوستی سبقت محبت الہی را گویند بر محبت سالک۔ دیکھا اطلاق الہی را
گویند بزعم احوال سالک از خیر و شر۔ دین اعتقادے را گویند کہ از عالم تفویض کر
بودہ وقت طلب معشوق را گویند۔ دلدار صفت باطنی را گویند۔ دل کشا
صفت قناتی را گویند۔ دھان کوچک صفت قنطاری را گویند۔ دست
صفت قدرت را گویند۔ دیوانگی مغلوبیت عاشق را گویند۔ (حرف الہی مجہ یافتہ نشد)

حرف الزار مہملہ

روز بشایع شب عالم غیبی عمر را گویند۔ عالم جبروت را نیز گویند
و این عالم خفایست مہم در میان عالم خلق و عالم ربوبیت۔ روح تجلیاتے را گویند
کہ در مادہ بود۔ حرف الزار مجہ

زکوٰۃ ترک ایتار را گوین۔ یا نبیاء علیہم السلام۔ زنا را کجائی و کمرنگی سالک
باشد در راہ دین و متابعت راہ حقین۔ زلفت غیبت ہویت را گویند کہ کسے را
بدور راہ نیست۔ زنتگی۔ قبول طاعت و قبول اقبال محبوب را گویند۔ زر
ریاضت و مجاہدہ را گویند۔

حرف الہین مہملہ

ساخت و پیماندہ چیزے را گویند کہ دروے شاہدہ الزار بنی کنند۔
و ادراک معنی نمایند۔ ساقی و مطرب فیض رسانندگان و ترغیب کنندگان
گویند کہ لکشف روز و بیان دہاسے عارفان را نمود دارند۔ سلطان

جریان اعمال و احوال را گویند بر عاشق چنانکه حکم و ارادت الهی جل شانہ ا بود و
امید ارادت خود را جاری کردن بود بر سالک۔ ساقی صورت مثالیہ را گویند
سماع مجلس انس را گویند۔ مستحق شیرین اشارات الهی جل شانہ را گویند بانیاً
بواسطہ وحی و باولیا بواسطہ الہام۔ سیدب زینع مشاہدہ را گویند کہ از مطالعہ
جمال خیزد۔ ساعد صفت قوت را گویند۔ سلام درود محمدی را گویند۔
سعادت خواندن ازلی را گویند۔ نسیم تصفیہ ظاہر و باطن را گویند سوسے
علاقہ را گویند بعالم حقیقت و مقام جمع اول و اکنون در حالت تفرق افتاده۔

حرف لشین معجمہ

تشکل و جود مستحق حق را گویند۔ شیوہ اندک جذبہ را گویند و در بعضی
احوال کہ گاہ بود و گاہ نبود۔ شوشی کثرت التفات را گویند بہ اظہار صور افعال
شہاب خام عیش مزوج را گویند کہ مقارن عبودیت بود شہاب خافہ
عالم ملکوت را گویند شمع نورانیہ نور و انوار را گویند۔ شب قدر بقا
سالک را گویند در عین استہلاب بہ وجود حق۔ شب یلدا انوار را گویند کہ
سواد اعظم است۔ شقاوت راندن ازلی را گویند۔

حرف الصاد مہملہ

صلح قبول اعمال عبادات را گویند صراحتی مقام را گویند۔

(حرف الصاد معجمہ یافت نشد)

حرف الطاء مہملہ

طامات معارف را گویند کہ در آن سلوک بر دل سالک گزر کند۔
طوب الن بالحق سبحانہ باشد و سرور دل در آن عیش مدام حضور است یا حق
سبحانہ تعالیٰ۔ (حرف الطاء معجمہ نیست)

حرف العين مہملہ

عاشق شیفۃ جمال و جلال الہی را گویند بعد از طلب او سبحانہ بحد تمام
از ان روے کہ مستحق دوستی وے باشد و بس۔ عید مقام جمع را گویند علف
شہوات و آرزوے نفس را گویند۔

حرف العين معجمہ

غمزہ و بوسہ فیض و جذبہ باطن را گویند کہ نسبت بہ سالک واقع شود۔
غارت جذبہ الہی جل شانہ را گویند کہ بے واسطہ بدل رسد کہ بیدارک و
اعمال مقدم باشد و سالک مقہور آن بود اگرچہ او امر و اعمال برو جاری باشد
غیگسار اثر سفت رحمانی را گویند کہ عموم و ثلوث دارد نسبت بہ موجودات۔
شمادہ مستوران را گویند۔

حرف الفاء

فرب استدراج الہی را گویند فراق نسبت را گویند از مقام وحدت
فقیری عدم اختیار را گویند۔

حرف القاف

قلّاش و قلند راہل ترک و مجرد را گویند کہ از مقام لذت نفسانی گذشتہ باشد۔ قوت غذاے عاشق بود از دریافت جمالِ قدم کہ ادراک ہمچ کس بدان محیط نشود قد استوا استیلاے الہی را گویند قامت بیزاری پرستش را گویند کہ ہمچ کس را بجز از خداے سبحانہ سزاوار نیست۔

حرف الکاف تازی

کمال اظہار کمال معشوق است بہمت ترغیب و طلب عاشق۔ کینہ تسلط صفاتِ قہر را گویند کلبیسا۔ عالم حیوانی را گویند۔ کعبہ مقام و صلت را گویند۔ کلبہ احزان ہجران محبوب را گویند۔ کباب پرورش دل را گویند در تجلیاتِ صوری۔ کفر ظلمتِ عالمِ تفرقہ را گویند۔

حرف الکاف فارسی

گبر و کافر چہ یکرنگی در عالم وحدت باشد کہ تمامی روئے دل از ماسوی الشداختہ در سوادِ نیستی جا گرفتہ باشد۔ گیسو بہ طریقِ طلب را گویند بعالمِ ہویت گوہر معانی صفات و اسماء الہی را گویند

حرف اللام

لطفت تربیتِ معشوق مر عاشق را برفق و مواسات تا قوتِ تاب آن جمال اورا بکمال حاصل آید۔ لب کلامِ معشوق را گویند۔ لبِ عمل بطون کلام

معشوق را گویند۔ لب تشکرین کلام منترل را گویند کہ انبیاء را بے واسطہ
ملک حاصل بہت اولیاء را بہ تصفیہ باطن لب شیرین کلام بے واسطہ را گویند۔

حرف المیم

میخافہ مراد از باطن عارف کامل باشد کہ درال باطن شوق و ذوق
و معارف الہی بسیار باشد۔ میکہ قدم مناجات را گویند۔ محبوب
و صنف حقیقت روحیہ را گویند در ظہور تجلی صورت صفاتی۔ مست و شیدا
اہل جذبہ و شوق را گویند۔ مے ذوق بود کہ از دل سالک بر آید و ادراخوش
وقت گردانند ملاحظت بے نہایت۔ کلام الہی را گویند کہ پیچ کس بدان نہ رسد۔
مہربانی صفت ربوبیت را گویند۔ موسے ظاہر ہویت را گویند یعنی وجود
راہہ ہمہ را..... (؟) بمعرفت وجود علم حاصل بہت۔ مشاہدہ تجلی را گویند۔
مضطرب آگاہ کنندہ را گویند۔ صراحت تجلیات را گویند از معانی نوری صوری
و تجلی بہ ذوق منتہی گردد۔ (و هو البقاء مع اللہ سبحانہ) ماہ روسے۔
تجلیات صوری را گویند کہ سالک را بر کیفیات آن اطلاع واقع می شود میدان
مقام تہود را گویند۔ مست خراب استغراق عاشق بود در عشق محبوب۔

حرف النون

نقاب موانع را گویند کہ عاشق را از معشوق باز دارد بحکم ارادہ معشوق کہ
عاشق را ہنوز استعداد تجلی دست نہ دادہ نقل کشف معانی را گویند۔ خورد ز

مقام تفرقہ را گویند۔ ناقوس یاد کرد و مقام تفرقہ را گویند۔ لنسیم و باد۔ زور و عنایت را گویند۔ ناله مناجات عاشق را گویند بہ معشوق۔

حرف الواو

وصال مقام وحدت را گویند۔ وفا عنایت ازلی را گویند کہ بے واسطہ

عمل خیزد۔

حرف الہا و یاء تحتانی

ہجران۔ التفاتے غیر را گویند۔ یار و دلدار عالم شہود را گویند۔

یاری صفت نصرت الہی را گویند کہ ضروری کافہ موجودات است و بیچ اسم موافق ترازیں اسم نسبت مرسلک را۔ و عارف زیرک را این جملہ کفایت باشد کہ در ہر عبارتے لوازم معانی را چگونہ رعایت باید کرد۔

